

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BURSA VE ÇEVRESİNDEKİ POST-BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİ

MEHMET POLAT

1108204152

TEZ DANIŞMANI

YRD. DOÇ. DR. ÖZKAN ERTUĞRUL

2013 EDİRNE

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BURSA VE ÇEVRESİNDEKİ POST-BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİ

MEHMET POLAT

1108204152

TEZ DANIŞMANI

YRD. DOÇ. DR. ÖZKAN ERTUĞRUL

2013 EDİRNE

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET POLAT tarafından hazırlanan **BURSA VE ÇEVRESİNDEKİ POST-BİZANS DÖNEMİ KİLİSELERİ** konulu **YÜKSEK LİSANS** tezinin sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 15.-16. maddeleri uyarınca **03.12.2013 Salı** günü saat **12.00**'de yapılmış olup, tezin ¹ **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Yrd. Doç. Dr. Özkan ERTUĞRUL (Danışman)		
Prof. Dr. Engin BEKSAÇ		
Yrd. Doç. Dr. İbrahim DİNÇELİ		

¹ Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında “Kabul edilmesine/Reddine” seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10020816
Yazar Adı / Soyadı	MEHMET POLAT
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 16111790174
Telefon	5432280127
E-Posta	cmmhmtplt@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Bursa ve Çevresindeki Post-Bizans Dönemi Kiliseleri
Tezin Tercümesi	The Churches of Post-Bizans of in and around Bursa
Konu	Sanat Tarihi
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Sanat Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2013
Sayfa	209
Tez Danışmanları	YRD. DOÇ. DR. ÖZKAN ERTUĞRUL 33596260510
Dizin Terimleri	Bursa=Bursa; Kiliseler=Churchs; Rumlar=Rums; Ermeniler=Armenians
Önerilen Dizin Terimleri	
Kısıtlama	36 ay süre ile kısıtlı

Tezimin,Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine izin veriyorum. Ancak internet üzerinden tam metin açık erişime sunulmasının 19.12.2016 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.

NOT: Eteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.

19.12.2013

İmza:.....

Başlık: Bursa ve Çevresindeki Post-Bizans Dönemi Kiliseleri

Yazar: Mehmet POLAT

ÖZET

Bursa ve çevresi sahip olduğu verimli ovaları, gölleri ve dağlarıyla tarih boyunca insanlar için bir çekim merkezi olmuştur. Bu imkânlardan yararlanmak için farklı topraklardan toplumlar bu coğrafyaya göç etmiş ve geçimlerini sağlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla beraber, Bursa, uluslararası ticarete önemli bir yere sahip olmuştur. İlerleyen dönemlerde ticaretteki önemini kaybeden, Bursa'nın konumu değişmiş, ipek hammaddesi için yetiştirilen dut ağaçları, Bursa ve çevresini kaplamıştır.

Osmanlı devrinde toplumsal yapının bir parçası olan Hristiyanlar, Müslüman bir yönetici idare altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin yeni ibadethane inşaatları ve tadilatları belli sınırlamalara tabiydi. 18. yüzyıl sonlarında başlayan ve 19. yüzyıla beraber birçok alanda yaşanan değişiklikler bu sınırlamaların ve yasakların da değişmesine yol açmış. Gelişmeler sonucunda kiliselerin tamirâtı serbest bırakılmış, yeni inşaatlar için ise izin alma şartı devam etmiştir. Hristiyanlar şehir merkezlerinde genel olarak belli mahallelerde, kırsal alanda ise çoğunluğa sahip oldukları köylerde yaşamaktaydılar. Bu mahalle ve köylerde yaşayan Hristiyanların ibadet mekânı olan kiliselerin bir kısmı, bugün de varlığını sürdürmektedir.

İncelediğimiz 22 yapıdan 1 tanesi restore edilerek kilise olarak ibadete açılmış, 3 tanesi restore edilerek kültür merkezi adıyla faaliyetlere tahsis edilmekte, 4 tanesi cami olarak kullanımda, geriye kalan 14 yapı ise gayet kötü bir durumda ya özel mülkiyette depo olarak kullanılmakta ya da yıkılmaya terk edilmiş durumda tadilata ihtiyaç duymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Gemlik, Karacabey, Mudanya, Orhangazi, Hristiyan, Rumlar, Ermeniler, Gayrimüslimler, Kiliseler.

Title: Post-Byzantine Churches in and around Bursa.

Author: Mehmet POLAT

SUMMARY

Environment in and around Bursa have been a center of attraction throughout the history. In order to benefit from those opportunities, communities from different regions had been migrated to this region and made their living there. With the establishment of Ottoman Empire, Bursa had possessed a very important place in international trade. In the upcoming years, decreasing of the importance of Bursa in trade, its position had been changed.

During Ottoman Empire Christians kept living under a Muslim management. In Ottoman Empire, constructions and modifications of the sanctuaries of non-Muslims were subject to specific limitations. Revisions that started at the end of 18th century and continued during 19th century in many fields caused those limitations and prohibitions to be changed. In line of the developments; modification of the churches had been allowed but condition of getting permission for the construction of new churches had been carried on. Christians were living at the specific neighborhoods in the cities and at the rural areas they were living in the villages where they had majority. Some of the churches are still exist today.

From the 22 structures that we examined; one of them was restored and opened to worship as church, 3 of them were restored and assigned as cultural center, 4 of them are in use as mosques and remaining 14 structures are really in a bad shape and have been using either as private property warehouses or have been abandoned to be demolished and need modification.

Key words: Bursa, Gemlik, Karacabey, Mudanya, Orhangazi, Christians, Rums, Armenians, non-Muslim, Churches.

Ön Söz

Post-Bizans dönemi Bursa ve çevresindeki kiliseler hakkında hazırladığımız bu çalışmanın amacı; literatür çalışması yaptıktan sonra, ulaşabildiğimiz yapılardan oluşan bir katalog hazırlayarak bilimsel bir çalışma oluşturmaktır. Tez metni içinde Bursa'nın coğrafi konumu tanımlandıktan sonra şehrin tarihi ve demografik durumu açıklanmaya çalışılmıştır. Seyyahların anlatımlarını içeren bölümlümde, ilin ve çevresinin demografik, ekonomik, fiziki durumu ve Hristiyanlar ile ilgili anlatılanlar öne çıkarılmıştır. Katalog bölümden ise yapılar kaynaklarda geçen isimlerine göre bulunduğu yer, tarihçe, resim, çizim, kaynakça ve açıklama başlıkları altında incelenmeye çalışılmıştır. Açıklama başlığı altında, yapının son durumu, çekilen fotoğraflara dayanılarak, açıklanmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yeni kiliselerin yapımı yasaklanmış, var olan kiliselerin tamiratları ise sıkı kural ve denetimlere tabi tutulmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde çıkarılan fermanlar ile yeni kilise inşaatının yasak olduğu ilan edilmiştir. 1774 yılında Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Hristiyanların ibadetleri üzerindeki yasakların kaldırılması, yeni kilise yapılması ve tamiratlara engel olunmamasını talep eden maddeler konulmuştur. Bu maddeler Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar ve Osmanlı toplumu için yeni bir dönemin başlangıcını haber vermektedir. 1779 yılında yine Rusya ile yapılan Aynalı Kavak Antlaşması'nda da aynı şekilde kilise inşaatı ve kilise tamiratını konu eden maddeler bulunmaktadır (Pekak 2009: 172-176). 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'yla kiliselerin tamiratları serbest bırakılmış, yeni kilise inşaatı için ise yine izin alınması mecburi tutulmuştur (Bozkurt 1996: 56). Bursa ve çevresindeki kiliselerin inşa süreçleri bu gelişen süreçten etkilenmiştir. Nitekim Vasileios I. Kandes'in Bursa'yı konu alan çalışmasının Bursa Kilisesi bölümünde, Metropolitler ve yaptıkları işleri anlatan listede 18. yüzyıl ile başlayan bir inşaat faaliyeti görülür.

İncelediğimiz 22 kiliseden Bursa Merkez'de Kayabaşı Mahallesinde bulunan Agios Apostolon Kilisesi'nin askeri alanda olmasından dolayı, yapıyla ilgili bir çalışma yapılamamıştır. Bunun dışında, Bursa merkezde Demirkapı Mahallesi Taksiarhon Kilisesi, Gemlik İlçesi Kurşunlu Köyü Hagios Taxiarchoi Kilisesi,

Karacabey Kilisesi Uluabat Köyü Mikhael Arcestrategos Kilisesi, Nilüfer İlçesi Gölyazı Köyü Hagios Georgios Kilisesi ve Nilüfer İlçesi Çatalağıl Köyü Hagios Iannes Theologos Kiliselerinin iç mekânlarında, çeşitli nedenlerden dolayı çalışma yapılamamıştır. Kiliselere fotoğraf çekmek için yaptığımız ziyaretler sırasında yıkılmakta olan yapıların fiziksel durumları, çevrelerini kaplayan bina ya da tabiat örtüsü, cami olarak kullanılmakta olan yapılardan birinde çalışma iznimize olmasına rağmen bir din görevlisinin çalışmamızı engelleme çalışması, bozuk köy yolları, eksik yol tabelaları, bekçi köpekleri gibi çalışmamızı zorlaştıran etkenlerle karşılaşmıştır. Bunlara karşın özellikle köylerde yapıları tespit çalışmaları esnasında köy sakinlerinin yol ve yer tarifleri çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Yaptığımız çalışma kiliselerin günümüzdeki durumları ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Kiliselerin birçoğu harap durumda oluşu için yapıların bulunduğu son durumu ortaya koymak önemli bir çabadır.

Tez çalışmam sırasında, çalışmalarımı değerlendirerek bana yön veren danışmanım Yrd. Doç. Dr. Özkan Ertuğrul'a, kiliselerin bulunduğu yerleşim yerleri hakkında bilgilerini paylaşan Raif Kaplanoğlu'na fotoğraf çekimleri sırasında hafta sonu tatilinden feragat ederek, özel arabasıyla ulaşımımızı sağlayan beden eğitimi öğretmeni arkadaşım Evren Uslu'ya, son okumalarda mesai saatinden sonraki boş vakitlerini ayırıp, bana yardımcı olan arkadaşım Sabriye Miray Köroğlu'na ve maddi, manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Mehmet POLAT

2013 - EDİRNE

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	I
İçindekiler	III
Tablo Listesi.....	VI
Harita Listesi.....	VI
Çizim Listesi.....	VII
Resim Listesi	VIII
Kısaltma Listesi	XX
1.GİRİŞ.....	1
1.1. Problem	1
1.2. Amaç	1
1.3. Önem	1
1.4. Sınırlılıklar.....	1
2. BURSA'NIN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ.....	2
2.1. Bursa'nın Coğrafi Durumu.....	2
2.2. Bursa'nın Tarihçesi.....	3
2.2.1. Tarih Öncesi Dönem.....	3
2.2.2. Antik Dönem	4
2.2.3. Roma Dönemi.....	5
2.2.4. Bizans Dönemi	6
2.2.5. Osmanlı Dönemi.....	8
2.2.5.1. Osmanlı Dönemi Bursa Tarihi.....	8
2.2.5.2. Osmanlı Kaynaklarına Göre Bursa Nüfusu.....	12
3. SEYAHATNAMELERDE BURSA	16
4. KATALOG	52
4.1. Bursa Merkez.....	52

4.1.1. Agios Apostolon Kilisesi.....	52
4.1.2. Fransız Katolik Kilisesi.....	53
4.1.3. Koimesis Tes Theotokos Kilisesi.....	55
4.1.4. Mikhael Taxiarches Kilisesi.....	57
4.1.5. Taksiarhon Kilisesi.....	59
4.2. Gemlik İlçesi.....	61
4.2.1. Hagios Taxiarchoi Kilisesi.....	61
4.2.2. Panagia Pazariotissa Kilisesi.....	63
4.2.3. Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi.....	65
4.3. Gürsu İlçesi.....	66
4.3.1. Panagia Kilisesi.....	66
4.4. Karacabey İlçesi.....	68
4.4.1. Hagios Georgios Kilisesi.....	68
4.4.2. Hagios Theodoros Kilisesi.....	70
4.4.3. Mikhael Archangelos Kilisesi.....	72
4.4.4. Mikhael Arcestrategos Kilisesi.....	73
4.4.5. Zoodochos Pege Kilisesi.....	75
4.5. Mudanya İlçesi.....	77
4.5.1. Agion Apostolon Kilisesi.....	77
4.5.2. Agios Georgios Kilisesi.....	80
4.5.3. Agia Paraskevi Kilisesi.....	82
4.6. Nilüfer İlçesi.....	85
4.6.1. Hagios Georgios Kilisesi.....	85
4.6.2. Hagios Ionnes Theologos Kilisesi.....	87
4.6.3. Agios Georgios Kilisesi.....	88
4.7. Mustafakemalpaşa İlçesi.....	90

4.7.1. Hagios Paraskeva Kilisesi.....	90
4.8. Orhangazi İlçesi.....	92
4.8.1. Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi.....	92
5. SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA.....	96
EKLER.....	102

TABLO LİSTESİ

Tablo – 1. Bursa Metropolitliği'ne bağlı kiliseler (Vasileios I. Kandes).

HARİTA LİSTESİ

Harita – 1: Bursa İli Siyasi Haritası.

Harita – 2: Bursa İli Fiziki Haritası.

Harita – 3: Bursa ve Çevresi Detay, [Henrich Kiepert , Balkan Yarımadası , Trakya, Doğu (Türkiye) Haritaları], ölçek 1: 1, 000, 000., 1853.

ÇİZİM LİSTESİ

Çiz. 1: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez) Restorasyon Planı (Esin Şebin).

Çiz. 2: Koimesis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 3: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 4: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü) Planı (DÖPA,84).

Çiz. 5: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 6: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 7: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 8: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 9: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 10: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü) Planı (DÖPA, 84).

RESİM LİSTESİ

Res.1: Agion Apostolon Kilisesi (Bursa-Merkez), doğu yönünden yapıya genel bakış (Sebah & Joaillier, 1894).

Res.2: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res.3: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), güneybatı yönünden genel bakış.

Res.4: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzeydoğu yönünden genel bakış.

Res.5: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzey cephede bulunan sundurmali girişi.

Res.6: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), iç mekândan genel görünüş.

Res.7: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), naosu örten aynalı tonoz.

Res.8: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), yapıya kuzeydoğu yönünden genel bakış.

Res.9: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), yapının güney cephesine güneybatı köşeden genel bakış.

Res.10: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), naostan doğu yönüne genel bakış, apsisi kapatan duvar, destek ve örtü sistemi.

Res.11: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), naostan batı yönüne genel bakış, yapının ana giriş açıklığı.

Res.12: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), güney yan nefi.

Res.13: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), kuzey nef, günümüz kapısı ve mahfili, yapının destek ve örtü sistemi.

Res.14: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), yapının doğu cephesine genel bakış.

Res.15: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), doğu cepheye kuzeydoğu köşeden genel bakış, yıkılan yan apsis ve ana apsis.

Res.16: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), güney ve batı cephelere genel bakış.

Res.17: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), kuzey cepheye kuzey batıdan genel bakış.

Res.18: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), batı cephede ana giriş.

Res.19: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), naostan doğu yönünde genel bakış, apsisi kapatan duvar ve iki yanında bulunan orijinal destekler.

Res.20: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), nasotan batı yönüne doğru genel bakış, günümüz örtü ve destek sistemi, batı duvarda orijinal destek sisteminin izleri.

Res.21: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), yapıya kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res.22: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzey cephenin batı kısmı, kuzeybatı köşede giriş açıklığının bulunduğu sundurma.

Res.23: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzey cephenin doğu kısmı.

Res.24: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), güney cepheye güneybatı köşeden genel bakış.

Res.25: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), doğu ve güney cephelere güneybatı köşeden genel bakış.

Res.26: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), doğu cepheye genel bakış.

Res.27: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), doğu cephesine genel bakış.

Res.28: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), güneydoğu cepheden güney cepheye genel bakış.

Res.29: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), güney cepheye güneybatı köşeden genel bakış.

Res.30: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), batı cepheye genel bakış.

Res.31: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), batı cepheye genel bakış.

Res.32: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), batı cephesine genel bakış.

Res.33: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), güney cepheye güneybatı yönünden genel bakış.

Res.34: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), güney cepheye güneydoğu yönünden genel bakış.

Res.35: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), doğu cephesine genel bakış.

Res.36: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), naostan doğu yönüne apsise doğru genel bakış, yapının destek sistemi ve köşe hücreleri.

Res.37: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), naostan batı yönüne doğru genel bakış, köşe hücreleri ve galeri katı ve örtü sistemi.

Res.38: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), merkezi kubbe ve dört yarım kubbeye genel bakış.

Res.39: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi (Gemlik), güneybatı yönünden genel bakış.

Res.40: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi (Gemlik), batı yönünden genel bakış.

Res.41: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi (Gemlik), apsis ve kuzeydoğu köşeye genel bakış.

Res.42: Panagia Kilisesi (Gürsu), yapıya güneybatı yönünden genel bakış.

Res.43: Panagia Kilisesi (Gürsu), güneydoğu yönünden genel bakış.

Res.44: Panagia Kilisesi (Gürsu), doğu cepheye genel bakış, yıkılan apsisin kalan izi.

Res.45: Panagia Kilisesi (Gürsu), kuzey cepheden genel bakış.

Res.46: Panagia Kilisesi (Gürsu), naostan güney yönüne genel bakış.

Res.47: Panagia Kilisesi (Gürsu), naostan kuzey yönüne genel bakış.

Res.48: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), güney cephesine genel bakış.

Res.49: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), batı cephesine genel bakış.

Res.50: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), kuzey cephesine kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res.51: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naostan doğu duvarına genel bakış.

Res.52: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naostan güney duvarına genel bakış.

Res.53: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naostan kuzey duvarına genel bakış.

Res.54: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naostan batı duvarına genel bakış.

Res.55: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), batı cephesine genel bakış.

Res.56: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), güney cephesine genel bakış.

Res.57: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), doğu cephesine genel bakış.

Res.58: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), kuzey cephesine genel bakış.

Res.59: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), naostan doğu yönüne doğru genel bakış.

Res.60: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), naostan batı yönüne doğru genel bakış.

Res.61: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), batı yönünden genel bakış.

Res. 62: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), güneydoğu yönünden genel bakış.

Res.63: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), yapının doğu cephesine genel bakış.

Res.64: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), naostan doğu yönüne genel bakış.

Res.65: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), naostan güney duvarına genel bakış.

Res.66: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), kuzey cephesine genel bakış.

Res.67: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), doğu cephesine genel bakış, yıkılan apsis bölümü.

Res.68: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res.69: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), batı cephesine genel bakış.

Res.70: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), kitabesi.

Res.71: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), iç mekândan genel görünüm.

Res.72: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), güneybatı yönünden genel bakış.

Res.73: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), güneydoğu yönünden genel bakış.

Res.74: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), kuzeydoğu yönünden genel bakış.

Res.75: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), kuzeybatı cephesine genel bakış.

Res.76: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), güneydoğu yönüne bakan apsise genel bakış.

Res.77: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), kuzeydoğu duvara genel bakış.

Res.78: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), batı cepheye güneybatı yönünden genel bakış.

Res.79: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), güney cepheye güneybatı yönünden genel bakış.

Res.80: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), güney ve doğu cephelere güneydoğu yönünden genel bakış.

Res.81: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), batı ve kuzey cephelere kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res.82: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), narteksten naosa geçişi sağlayan kapı.

Res.83: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan apsise genel bakış.

Res.84: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan yapının güney duvarına genel bakış.

Res.85: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan yapının kuzey duvarına genel bakış.

Res.86: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan batı duvarına genel bakış.

Res.87: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), batı cephesine genel bakış.

Res.88: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), güney cephesine genel bakış.

Res.89: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), doğu cephesine genel bakış.

Res.90: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), kuzey cephesine genel bakış.

Res.91: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), naostan doğu yönüne genel bakış.

Res.92: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), naostan batı yönünde genel bakış.

Res.93: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), batı cepheye genel bakış.

Res.94: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), kuzey cepheye genel bakış.

Res.95: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), kuzey cepheye genel bakış.

Res.96: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), doğu ve kuzey cephelere genel bakış.

Res.97: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan doğu yönüne genel bakış, ikonostasis duvarı ve destek sistemi.

Res.98: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), ikonostasis duvarı.

Res.99: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan güney duvara genel bakış.

Res.100: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan kuzey duvara genel bakış.

Res.101: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan batı duvara genel bakış, galeri katı ve merdiven kuleleri.

Res.102: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), güney merdiven kulesi kapısı üzerindeki duvar resimleri.

Res.103: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü), kuzey cepheden genel görünüm.

Res.104: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü), güney cephede üçlü apsisin ve doğu cephenin genel görünümü.

Res.105: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü), güney cepheden ve batı cepheden genel görünüm.

Res.106: Hagios Ionnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), batı cepheden genel görünüm.

Res.107: Hagios Ionnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), güney cepheden genel görünüm.

Res.108: Hagios Ionnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), doğu cepheden genel görünüm.

Res.109: Hagios Ionnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), kuzey cepheden genel görünüm.

Res.110: Hagios Ionnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), naostan genel görünüm.

Res.111: Hagios Ionnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), naostan batı yönünde genel görünüm.

Res.112: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), güney ve doğu cephelerine genel bakış.

Res.113: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), güney cephede giriş ekseninden genel görünüm.

Res.114: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), batı cepheden genel görünüm.

Res.115: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), kuzey cepheden genel görünüm, yapının apsisi.

Res.116: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), naostan kuzey yönüne genel bakış, apsis ve yan nefler.

Res.117: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), naostan güney yönüne genel bakış.

Res.118: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), batı cepheden genel görünüm.

Res.119: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), batı ve kuzey cephelerden genel görünüm.

Res.120: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), kuzey cepheden genel görünüm, yıkılan kısımdan naosun doğu kısmı görünmekte.

Res.121: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), güney cepheden genel görünüm.

Res.122: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), doğu cephenin genel görünüm.

Res.123: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), naostan batı yönüne doğru genel bakış, yapının bölümlere ayrılmış naosu.

Res.124: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), naostan orijinal tavan örtüsüne ve destek sistemine genel bakış.

Res.125: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), naosta güney duvarından ayrıntı, inşa malzemesi ve tekniği.

Res.126: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), doğu cephenin naostan genel görünümü.

Res.127: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), güney duvarından kalan kısımların naostan genel görünümü.

Res.128: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), güney duvarından kalan kısımların naostan genel görünümü.

Res.129: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey duvarından kalan kısımların naostan genel görünümü.

Res.130: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey duvarındaki bir pencere açıklığının naostan görünümü.

Res.131: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey cepheye kuzeybatı yönünde genel bakış.

Res.132: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey cepheden genel görünüm.

KISALTMA LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
bşk.	: Başkaları
C.	: Cilt
Çiz.	: Çizim
Gös. yer.	: Gösterilen yer
H	: Hicri
HVS	: Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi
M.Ö.	: Milattan Önce
Res.	: Resim
S.	: Sayı
s.	: Sayfa

1. GİRİŞ

1.1. Problem

Rum ve Ermeniler, Osmanlı döneminde Bursa şehir merkezinde, ilçelerinde, köy ve kasabalarında yerleşik durumdaydılar. Rum ve Ermenilerden günümüze evler, fabrikalar, kiliseler ve diğer yapıların bir kısmı ulaşmıştır. Bursa merkez ve çevresindeki ilçe ve köylerden günümüze kalabilmiş kiliselerin son durumlarını yansıtan bir çalışmanın olmayışı ve gün geçtikçe bu yapıların yıkılarak kaybolması önemli bir sorundur.

1.2. Amaç

Çalışmamızın amacı, yapılar hakkında bir literatür çalışması yaparak, kiliselerden ulaşabildiklerimizin son durumlarının belgeleyen, bir katalog çalışmasını içeren bilimsel bir çalışma hazırlamaktır.

1.3. Önem

Çalışmamız; geçmişte toplumsal yapının bir parçası olan gayrimüslimlerin, günümüze ulaşmış kiliselerinin son durumlarını yansıtmaları bakımından öneme sahiptir.

1.4. Sınırlılıklar

Yaptığımız çalışma Osmanlı döneminde inşa edilmiş Ermeni ve Rum kiliselerini ve 19. yüzyılda yapılmış Fransız Katolik Kilisesi'ni kapsamaktadır, bu yapılar dışında kaynaklarda geçen ama günümüze ulaşamamış ve Bizans devrinde inşa edilmiş, günümüzde var olan yapılar çalışmanın dışında tutulmuştur.

2. BURSA’NIN COĞRAFI DURUMU VE TARİHÇESİ

2.1. Bursa’nın Coğrafi Durumu

Bursa, Marmara Bölgesi içinde, 40 derece boylam üzerinde ve 28 – 30 derece enlem daireleri arasında, Marmara Denizi’nin güneydoğusunda yer alır. İl; doğuda Bilecik, Adapazarı, kuzeyde İzmit, Yalova ve Marmara Denizi, güneyde Eskişehir, Kütahya ve batıda Balıkesir illeriyle çevrilidir. Toplam 11.000.027 km² alana sahip ilin; 17 ilçesi, 230 belde ve 659 köy yerleşimi vardır. Bursa; Osmangazi ve Yıldırım ilçeleri merkez olmak üzere; Büyükorhan, Gemlik, Gürsu, Harmancık, İnegöl, İznik, Karacabey, Keles, Kestel, Mudanya, Mustafakemalpaşa, Nilüfer, Orhaneli ve Yenişehir ilçelerinden oluşur. Marmara Denizi’nde bulunan İmralı adası da Bursa’ya bağlıdır. Bursa’nın Marmara Denizi ile 135 km uzunluğa sahip bir sahil şeridi vardır. İlin 2011 yılı sayım sonuçlarına göre nüfusu 2.652.126’dır.² Karacabey, Orhangazi, İznik, İnegöl, Bursa, Yenişehir ovaları, Bursa ili önemli ovalarıdır. İlin önemli yükseltileri ise Katırlı Dağları, Mudanya Tepelikleri, Samanlı Dağları ve Uludağ volkanik kütlesidir. Uluabat, İznik gölleri; Nilüfer, Göksu, Deliçay ve Mustafakemalpaşa akarsuları il sınırları içerisindedir. Mustafakemalpaşa Çayı kaynağına yakın ismi Çavdar Suyu, Orhaneli civarından Atranos Çayı (Karasu), Mustafakemalpaşa’dan geçerken Mustafakemalpaşa adını alır. Ayrıca Balıkesir ilinden gelen Susurluk Çayı, il sınırlarından geçerek; Uluabat Gölü’nden çıkan Küçükkaradere Suyu ve Bursa ovasından gelen Nilüfer Çayı’nı alarak Marmara Denizi’ne dökülür.³ Harita-1⁴,2⁵,3⁶

² Bursa Nüfus Durumu TÜİK Verileri 2011, <http://www.bursa.gov.tr/?sayfa=mymenu&pid=47> (21.05.2013)

³ <http://www.cografya.gen.tr/tr/bursa/fiziki.html> (13.01.2013)

⁴ <http://www.turkiye-rehberi.net/bursa-haritasi.asp> (19.01.2013)

⁵ <http://www.turkiye-rehberi.net/bursa-haritasi.asp> (19.01.2013)

⁶ <http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiapert/G6800-1853-K5.html> (29.05.2013)

2.2. Bursa'nın Tarihçesi

2.2.1. Tarih Öncesi Dönem

Bursa sınırları içerisinde kalan ilk yerleşim yerleri, tarih öncesi dönemlerde kurulmuştur. Bunların en bilinenleri, İznik Gölü'nün batı yakasındaki ovada bulunan, Ilıpınar Höyük'te ilk yerleşimler M.Ö. 6 bin yıl öncesinde başlar, Yenişehir ovasında bulunan Menteşe Höyük'te ise ilk yerleşimler M.Ö. 6 bin 500 yıllarına tarihlenir⁷, üçüncü bir yerleşim yeri ise M.Ö. 6'cı yıla tarihlenen Uluabat Gölü kıyısında kurulmuş Aktopraklık yerleşim yeridir⁸. Bahsi geçen bu yerleşim bölgelerindeki ilk yerleşimler, Neolitik dönem çiftçi köy topluluklarıydı. Ayrıca Ilıpınar Höyükte Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı mezar yerleri de bulunmaktadır.⁹

İznik yakınlarındaki Karacakaya-Çonga yöresinde, M.Ö. 3000-1900 yılları arasındaki Troia Erken Tunç çağıyla özdeş sayılabilecek buluntulara da rastlanılır. Buna ek olarak Apolyond (Uluabat) Gölü civarındaki Dorak'taki bulguların Troia II dönemine, yani M.Ö. 2300'lere, ait olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁰ Bütün bu veriler Bursa ve çevresinde yerleşimin tarih öncesi dönemlerde başladığını göstermektedir.

⁷ Jacob Roodenberg, Songül A. Roodenberg, "Ilıpınar ve Menteşe", *ArkeoAtlas*, İstanbul 2011, s. 116.

⁸ "Arkeopark Tarihe Işık Tutuyor", <http://arkeolojihaber.net/2012/08/28/arkeopark-tarihe-isik-tutuyor/> (22.12.2012)

⁹ Jacob Roodenberg, Songül A. Roodenberg, *a. g. m.*, s. 116.

¹⁰ Engin Yenal, *Osmanlı (Baş) Kenti: BURSA*, Ankara, s. 34.

2.2.2. Antik Dönem

Bursa ve çevresine Antik dönemlerde isimlerini veren, Bithynler bir Thrak kabilesiydi.¹¹ Bithynler, M.Ö. I. binyılın ilk yarısında, İstanbul Boğazı'nı geçerek bölgeye yerleşirler.¹²

Bithynia bölgesi: Kocaeli Yarımadasını, Adapazarı, Bolu illerini; Zonguldak ilinin batı yarısını, Bilecik ve Bursa'nın kuzey kesimlerini kapsıyordu.¹³ Bithynia bölgesi, M.Ö. VII. yüzyılın sonlarından itibaren Lydia Devleti'nin egemenliğine girmiştir.¹⁴ M.Ö. 546 yılından sonra ise Lidya başkenti Sardeis'i işgal eden Perslerin yönetimi altına girer.¹⁵ Pers egemenliği, Büyük İskender'in M.Ö. 334 yılında Persleri, Granikos (Biga) çayı önlerinde, yenilgiye uğratmasıyla son bulur.¹⁶ Bithynler, bölgelerini zapt etmeye çalışan Büyük İskender'in komutanlarını mağlup ederek, prens Bas (M.Ö.377-327) ve oğlu Zipoites (M.Ö. 327-279) zamanında krallıklarının temelleri atılır.¹⁷ Zipoites, Lysimakhos ile Seleukos arasındaki mücadelede Seleukos'u destekleyerek Paphlagonia'daki Teion dolaylarını ele geçirir. Zipoites'in yerine geçen I. Nikomedes'den önce kardeşiyle mücadele edip tahta geçer ve Nikomedia kentini başkent olarak kurar. I. Nikomedes oğlu Ziaillas (M.Ö. 250-229) tahta geçer ve sınırları doğuya doğru genişletir. Takip eden dönemde ise tahta geçen I. Prousius (M.Ö. 229-182), Makedonya kralı V. Philippos (M.Ö. 221-179) ile ittifak kurarak, Bergamalı Attalos sülalesine karşı savaşır ve Myrleia (Mudanya) ve Kios'u (Gemlik) ele geçirilir.¹⁸ Bithynia'nın diğer bir kenti Prousa ise, Prousius adlı krallardan biri tarafından kurulmuştur.¹⁹ VI. Nikomedes Philopator (M.Ö. 94-74) topraklarını Roma'ya vasiyet olarak bırakınca, M.Ö. 74 yılında bölge Bithynia-Pontus ismi altında bir eyalet olarak yönetilmeye başlandı.²⁰

¹¹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 1993, s. 44.

¹² Veli Sevim, *Anadolunun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2001, s. 29.

¹³ Gös. yer.

¹⁴ Veli Sevim, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁵ Oğuz Tekin, "Satraplar Anadolu'su", *ArkeoAtlas*, İstanbul 2012, s. 230.

¹⁶ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1963, s. 408.

¹⁷ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul 1999, s. 479.

¹⁸ Gös. yer.

¹⁹ Bilge Umar, *Bithynia*, Ak Yayınları Kültür Kitapları Serisi: 11, s. 10.

²⁰ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul 2008, s. 157.

2.2.3. Roma Dönemi

İkinci Pön Savaşı'ndan sonra batının hakimi olan Roma, gözünü doğuya çevirir. Bu amaçla Roma orduları M.Ö 190 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçerek, Suriyeli Antiokhos'u Magnesia Savaşında yenilgiye uğratırlar.²¹ Roma'nın Anadolu'daki mücadelesi bundan sonra da devam eder. Karadeniz kıyılarındaki, önceleri ittifak kurduğu Pontus Krallığı ile Anadolu'nun hakimiyeti için Mithradetes Savaşları'nı gerçekleştirir. M.Ö. 89/88 yılında yapılan I. Mithridates Savaşı'nda, VI Mithridates, Roma'ya bağlı kentleri hakimiyeti altına alır.²² Mithridates Savaşları sırasında Pontus Krallığı birkaç kez Bithynia bölgesini ele geçirmiş, kentleri yağmalamıştır. IV. Nicomedes, Roma'nın galibiyetiyle, M.Ö. 84 yılında tekrar tahta çıkar ve on yıl sonra krallığını Roma'ya vasiyet ederek M. Ö. 74 yılında ölür.²³

İmparator Hadrianus döneminde (117-138), iki kez Bithynia'ya gelir ve Nicea (İzmit) ve Nicomedia'da (İzmit) anıtsal bazı kamu yapıları yaptırır. Prusa'da (Bursa) bir kaplıca ise imparatora adanmıştır ve Prusa yakınlarında yeni bir Roma kenti olan Hadrianus (Atronus/Orhaneli), imparatorun adını alarak kurulmuştur.²⁴

3. yüzyılda Anadolu'nun birçok bölgesini yağmalayan Gotlar; 256 yılında; önce, yüzyıllardır saldırı görmeyen ve savunmasız Nikomedia (İzmit), sonra Nikaia (İzmit), Prousa (Bursa), Apemeia (Mudanya), Kios (Gemlik) kentlerini ve Bithynia'nın hemen tümü yağmalayıp, talan etmişlerdir.²⁵

²¹ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, Ankara 2011, 336-337.

²² Oğuz Tekin, *a.g.e.*, s. 159-160.

²³ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 36.

²⁴ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 42.

²⁵ Bilge Umar, *İlkçağda...*, s. 579-580.

2.2.4. Bizans Dönemi

Özellikle IV. yüzyılın ortalarından IX. yüzyıla kadar geçen zaman dilimi Prusa için karanlık bir dönemdir.²⁶ Bu dönem Prusa'sının hakkında fikir edinebilmek için Anadolu'nun içinde bulunduğu duruma bakmak gerekir.

Bizans'ın doğu sınırında sürekli bir savaş tehlikesi bulunmaktaydı. İranlıların Bizans topraklarına akınlar gerçekleştiriyorlardı. İranlılar 617 de Kadıköy'e kadar gelirler. Avarlar ise 619'da İstanbul surları önünde belirirler. 627'de Heraclius'un, Ninova Savaşı'nda İranlılar'ı yenmesiyle İran tehlikesi ortadan kalkar.²⁷

7. yüzyılın devamında Bizanslılar, İranlılar yerine Müslüman Arap ordularının akınlarıyla mücadele etmek zorunda kalırlar. Bizans ülkesi tahrip edilir ve halkı esir alınıp götürülür. Arap orduları 670'te Bursa yakınlarındaki Kapıdağ Yarımadası'nı işgal ederler ve 674'te İstanbul surları önünde görülürler.²⁸

717 yılında tekrar Konstantinapolis'i kuşatırlar. 726 yılından sonra her yıl Anadolu'ya akınlar düzenleyen Araplar, Kayseri'yi alıp İznik'i kuşatırlar.²⁹ 947 yılında, Bursa, Mezopotamya'da ve Suriye'de hüküm sürmüş olan Hamedan Hanedanlığının büyük lideri Seyf-üd Devle'nin saldırılarına maruz kaldı. Adı geçen hükümdar bir yıla yakın bir kuşatmadan sonra anlaşma ile şehri ele geçirdi. Anlaşma kurallarını bir süre sonra ihlal eden hükümdar, bir taraftan kenti yağmalatırken diğer taraftan da şehrin surlarını yıktırdı.³⁰

Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Selçuklular Anadolu'yu bir baştan bir başa geçerek, İznik başkent olmak üzere Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurarlar. Fakat uzun ömürlü olmayan bu devlet, 1097'de I. Haçlı Ordusunun İznik'i almasıyla son bulur ve bölgenin yönetimi tekrar Bizans'a geçer.³¹ 1204 yılında Latinlerin Konstantinople'u

²⁶ Vasileios I. Kandes, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar BURSA*, Bursa 2009, s. 65.

²⁷ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 1937, s. 50.

²⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1991, s. 115.

²⁹ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 145-146.

³⁰ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 71-72.

³¹ Jean-Pierre Bodmer, "Selçuklular Anadolu'da", *Cogito*, İstanbul Güz 2001, S. 29, s. 38-39.

işgalinden sonra, İznik'e gelen Theodore Lascaris'in (1205 – 22) kurduğu devlet, İznik merkez olarak Batı Anadolu'nun neredeyse tamamını sınırları içine almaktaydı.³²

Bizans döneminde yaşanan kuşatmalar, işgaller ve yağmalamalar, birçok kentin çevresinde bulunan yerleşim yerlerinin boşaltılmasına neden olmuştur. Kent savunma sistemlerinin güçlendirilmesi Kastron denilen kale kentlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece; Antik dönemlerin kent biçimi olan Polis benzeri kentler, Bizans feodal kentleri olan Kastron'lara dönüşür. Büyük bir Kastron olan Prusa ketinin çevresinde bulunan: “*Kathoikia*” (Kite veya Kete – Ürünlü), “*Madanos*” (Bilad, Yunus), “*Palladario*” (Filadar), “*Kastelion*” (Kestel) ve “*Kouviklia*” (Dünlüce) yerleşimleri; Prusa (Bursa) ovasına ve çevre düzlüklere hakim konumdaydı. Bu yerleşim yerlerinden Bizanslı ve Osmanlı tarihçileri bahsetmektedir.³³ Osmanlılarla Bizans beyleri arasındaki çatışmalar da bu kaleler etrafında gelişmiştir. Bizanslıların Koyunhisar yenilgisinden altı yıl sonra, 1307 yılında, Adranos (Orhaneli), Madanos (Bilad, Yunus), Kete (Kite) ve Kastelion (Kestel) kumandanları, Prusa (Bursa) hakiminden aldıkları emir üzerine, kuvvetlerini toplayıp, Osmanlılar ile savaşmışlardır. Savaş sırasında Kastelon (Kestel) kumandanı hayatını kaybeder, Kete (Kite) kumandanı da Lopadium'a (Uluabad) kaçarak sığınır.³⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere bu yerleşim yerleri hisarla çevrilmiş, Bizans tekfurlarının hüküm sürdüğü kalelerdi. Ayrıca Angelocome (İnegöl) ve Melanion (Yenişehir) de Osmanlı tarihçileri tarafından hisar olarak adlandırılmaktaydı.³⁵ Mihaliç (Karacabey) ve Kirmati (Mustafakemalpaşa) da Bizans döneminde kurulmuş kalelere sahiptiler.³⁶

³² Norman H. Baynes - H. St. L. B. Moss, *Byzantium*, Oxford 1961, s. 35.

³³ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 47.

³⁴ Baron Joseph Von Hammer Burgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, C. I., İstanbul 1983, s. 80-81.

³⁵ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 47.

³⁶ Raif Kaplanoglu, *Bursa Ansiklopedisi Cilt I (Yer Adları)*, İstanbul 2001, s. 166.

2.2.5. Osmanlı Dönemi

2.2.5.1. Osmanlı Dönemi Bursa Tarihi

Osmanlı ailesi; Orta Asya kökenli, Türkmen Kayı Boyundandır. Orta Asya'da ortaya çıkan Moğol tehlikesinden kaçan, Türk boyları ile beraber, Kayı Boyu, Van Gölü kıyılarında bulunan Ahlat'a ulaşır, burada bir süre kaldıktan sonra, Halep'e doğru ilerler. Halep yolunda, aşiretlerinin reisi Süleyman Şah, 1231 yılında Caber yakınlarında Fırat Nehri'ne düşerek boğulur.³⁷ Süleyman Şah'ın bu ani ölümü üzerine, aşiretin yönetimi; Gündoğdu, Sungur Tekin, Ertuğrul ve Dünder adlarında dört oğluna kalmıştır.³⁸ Aşiretin yönetimini paylaşan kardeşler, gidecekleri yön konusunda anlaşmazlığa düşerler ve ikiye bölünürler.³⁹ Sungur Tekin ile Gündoğdu bu olay üzerine vatanları Horasan'a dönerler. Dünder ve Ertuğrul Beyler ise dört yüz aile ile Erzurum taraflarına, Sürmeliçukur denilen geniş havzaya gelip, Pasinler Ovası civarına yerleşirler.⁴⁰

Bulunduğu bölgeden memnun olmayan Ertuğrul, oğullarından Savcı Bey'i Konya'ya göndererek, Selçuklu padişahı I. Alaeddin Keykubat'tan kendisine bir yer göstermesini istemiştir. Bunun üzerine aşirete, Ankara civarındaki Karacadağ yerleşmesi için verilir.⁴¹ Ertuğrul, Karacadağ çevresinde bulunurken Moğollar ve Bizanslılara karşı Selçuklular için büyük hizmetlerde bulunmuştur. Hizmetlerinin karşılığı olarak, Bizans sınırında, kışlaması için Söğüt Ovası, yazın yayla olarak kullanması için Domaniç Yaylası verilmiştir.⁴²

Ertuğrul'un üç oğlu Osman, Gündüz Alp ve Saru Yatı Savcı silah arkadaşlarıyla beraber, Angelokuma (İnegöl) Beyi ve Karacahisar Beyinin ittifak kuvvetlerine karşı mücadele ettiler.⁴³ Karacahisar'ın fethinden sonra, 1288 yılında Ertuğrul vefat etti. Ertesi yıl Anadolu Selçuklu Sultanı, Osman'a hizmetlerinin

³⁷ Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Ankara 2009, s. 35.

³⁸ Herbert A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1998, s. 17.

³⁹ Mülazım Abdülkadir, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁰ Baron Josefh Von Hammer Burgstall, *a.g.e.*, s. 61.

⁴¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 1, İstanbul, s. 2.

⁴² İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 2.

⁴³ Baron Josefh Von Hammer Burgstall, *a.g.e.*, s. 70.

karşılığı, Karacahisar'ı ve bütün hususi işaretleriyle birlikte Bey unvanını verdi.⁴⁴ Karacahisar'a yerleşen Osman Bey, 1300 yılında önce Bilecik sonra da Yarhisar ve İnegöl kalelerini alarak beyliğinin sınırlarını genişletti.⁴⁵ Osman Bey daha sonra, Yenişehir'i alınca (1300-1301) merkezi Karacahisar'dan Yenişehir'e taşır. Yenişehir'in fethiyle Beyliğin sınırları İznik'e dayanmıştır. Bursa tekfurlarının, bir araya gelerek Osmanlı kuvvetleriyle savaştığı Dinboz Muharebesi sonucunda; Osmanlı Beyliğinin sınırları, Kestel ve Kite kalelerini ele geçirerek, Bursa ovasının batı taraflarına kadar uzanır⁴⁶

Osmanlı Beyliği, daha sonra Bursa'nın çevresindeki diğer kaleleri de ele geçirirken, 1326 yılında Bursa kalesini almış ve beylik merkezini Yenişehir'den Bursa'ya taşımıştır.⁴⁷ Bursa'nın alınması sürecinde, 12 yıllık kuşatma bir anlaşmayla sonlanır. Anlaşmaya göre kaleye sığınmış olan halk ve kale muhafızlarının otuz bin Bizans altını karşılığında tüm mallarıyla beraber kaleden çıkmalarına ve Gemlik'e gitmelerine müsaade edilir.⁴⁸ Bursa'dan sonra 1330 yılında İznik şehri üç sene sonra ise Gemlik kasabası alınır.⁴⁹ 1336 yılında ise Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Mihaliç (Karacabey) ve Uluabat kasabaları fethedilir.⁵⁰

Bu fetihlerden sonra Osmanlı devletinin sınırları, 1402 yılında yapılan Ankara Savaşına kadar, genişlemeye devam eder. Savaşı kazanan Timur'un askerleri Bursa'yı yağmalarlar ve şehri ateşe verirler.⁵¹

Timur'un ordusundan sonra, Yıldırım Bayezid'in şehzadeleri, 1402'de İsa Çelebi, 1403'te Musa ve Mehmed Çelebiler, 1406'da Süleyman Çelebi kısa süreliğine Bursa'yı ele geçirmişlerdir.⁵² Osmanlı şehzadelerinin saltanat

⁴⁴ Baron Joseph Von Hammer Burgstall, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁵ Harbert A. Gibbons, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁶ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁷ Gös. yer.

⁴⁸ Baron Joseph Von Hammer Burgstall, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁹ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Ankar 2010, s. 72.

⁵⁰ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 21.

⁵¹ Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 2012, s. 65.

⁵² Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 64.

mücadeleleri sırasında, Karamanoğlu II. Mehmed 1413 yılında kenti kuşatmış ve Hisar dışındaki kenti yağmalayıp, yakmıştır.⁵³

Kardeşlerini yenerek tahta geçen Çelebi Mehmed'in 1421'de ölümünden sonra da Mustafa adlarında iki şehzade arasında taht kavgası başlamış ve şehzadeler Bursa üzerine yürümüşlerse de biri şehri almadan kuşatmayı sonlandırmış diğeri ise şehrin önde gelenlerini isteğine uyarak kuşatmayı kaldırıp İznik'e yönelmiştir.⁵⁴

Fatih Sultan Mehmet'in ölümünden sonra tahta geçemeyen Cem Sultan Bursa'ya gelir ve burada iyi karşılanır.1481 yılında II. Bayezid kardeşinin üzerine Bursa'ya bir ordu gönderir. Savaşı kazanan Cem, şehre yerleşir, hutbe okutur ve para bastırır. Cem'in saltanatı on sekiz gün sürer ve Yenişehir'de yapılan savaşı kaybedince Cem, Bursa'yı bırakarak Konya'ya kaçar.⁵⁵ Kardeşi ile yaptığı taht mücadelesinin ardından tahta çıkan Bayezid'tan sonra oğulları Selim ve Ahmet arasında, 1512 yılında da bir taht kavgası yaşanmıştır. Amasya valisi olan Şehzade Ahmet, Yavuz'un İstanbul'da tahta çıkması üzerine, oğlu Şehzade Alaeddin'e Bursa'yı işgal ettirmiştir. Yavuz, bunun üzerine Bursa üzerine yürür. Yavuz'un ordusunun Bursa önüne geldiğini gören Şehzade Alaeddin ise kaçar.⁵⁶

Taht mücadelelerinin yanı sıra Anadolu'yu gerçekleştiren çeşitli ayaklanmalar ve isyanlar da Bursa'yı etkilenmiş ve şehre zarar vermiştir. 16. yüzyılda, işsiz kalan ve maaş alamayan silahlı asker çeteleri, kırsal alanda gezip Anadolu halkından haraç toplamaya başlamışlardır.⁵⁷ 1607 yılında bu çetelerden Kalenderoğlu, önce Ankara'yı sonra da Bursa'yı kuşatmış, Bursa'da hisar çevresini yağmalamış, ama hisar içine girememiştir.⁵⁸

⁵³ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁴ Göş. yer.

⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, C. II, 2011, s. 163-164.

⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 249-250.

⁵⁷ Halil İnalçık, "İmparatorluk ve Nüfusu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Editör), C. 1, İstanbul 2004, s. 59.

⁵⁸ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 65.

Osmanlı tarihin en büyük ayaklanmalarından birini 1655’de başlatan Abaza Hasan Paşa, ordusuyla 1656 yılında Bursa’yı ele geçirmiş ancak talepleri kabul edilmeyince Bursa’yı yağmalamıştır.⁵⁹

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndan yenik çıkmasının ardından Anadolu’nun birçok kenti işgale uğramıştı. Bursa şehri de Yunanlılar tarafından 09.07.1920 – 11.09.1922 tarihleri arasında işgal edilmiştir. Savaş zamanında Ermeni, Rum, Çerkez çetelerinin ve Yunan askerlerinin, işgal süresince ve geri çekilirken, işledikleri suçlar hakkında, devrin askeri ve sivil görevlileri tarafından raporlar hazırlanmıştır.⁶⁰ Bu raporlar arasında Karacabey Kasabasında yaşananlar hakkında düzenlenen raporda, kasabanın 4.000 hane, 20.000 nüfus, 3 okul, 21 cami, 1 hamam, 2 Rum ve 1 Ermeni kilisesinden oluşmakta iken, Yunan askeri tarafından, kasabanın yağmalandıktan sonra ateşe verildiği, rapordan öğrenilmektedir. Yangından sonra ayakta kalan yapılar ise; bir okul ve yanı sıra kasabanın muhtelif noktalarında ayakta kalabilmiş birkaç küçük yapıdan başka bir şey değildir.⁶¹

Görülmektedir ki Osmanlı devrinde Bursa şehri, Anadolu’da yaşanan karışıklıklardan ve çatışmalardan payına düşeni almıştır. Bu karışıklıklar şehrin ekonomik ve sosyal durumunu da etkilemiş olmalıdır.

⁵⁹ Engin Yenal, *a.g.e.*, s. 66.

⁶⁰ Raporlar için bkz. *Bursa’da İşgal Günlüğü*, Canip Bey (Derleyen), İstanbul 2004.

⁶¹ Bursa’da Sorgu Hakimi Hasan, Tahkik Heyeti Başkanı M. Hilmi, Üye İsmail Neşet, “Apolyond, Uluabat Köyleri Karacabey ve Köyleri ve Bandırma Facialarına Ait Rapor”, *Bursa’da İşgal Günlüğü*, Canip Bey (Derleyen), İstanbul 2004, s. 21.

2.2.5.2. Osmanlı Kaynaklarına Göre Bursa Nüfusu

Osmanlı kaynaklarına göre Bursa nüfusunun belirlenmesi için, araştırmalarda kullanılan, erken dönem kaynakları sınırlıdır. Araştırmacıların ele aldığı ilk kaynak, 1485 tarihli bir sicil kayıdır. Belgeye göre Bursa ili 5000 hane tahmin edilmiş ve her haneden 15 akçe verginin kadı tarafından toplanması istenmiştir.⁶²

15. ve 16. yüzyıl tapu kayıt defterlerine dayanılarak yapılan nüfus incelemelerinde kullanılan ilk defter 1487 (Evasıt-ı Safer 892) tarihli Hüdavendigâr livası mufassal defteridir. Ancak bu defterin Bursa mahallerini gösteren kısmı tam olmadığı için, bir değerlendirmeye tabi tutulamamaktadır. Yalnızca defterde Bursa şehrinin haneleri sayısı 6457 olarak kaydedilmiştir. İkinci defter, 1530-31 (937) tarihli Hüdavendigâr livası mufassal tahrir defteridir. Bursa mahallerini gösteren tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, şehir bu tarihte 147 mahalle ve 3 cemaatten oluşmaktadır.⁶³ Yapılan tahmini hesaplamalara göre şehrin toplam nüfusunun 35.000 ile 40.000 arasındadır. Üçüncü kaynağımız, 1573 (981) tarihli Bursa mufassal deftere göre, XVI. yüzyılın sonlarında şehir nüfusunun 70 bin dolaylarında olduğu düşünülmektedir.⁶⁴

Bu kayıtlara doğal olarak gayrimüslim aileler de kaydedilmektedir. Gayrimüslimlerin Bursa'nın merkezindeki konumlarına bakacak olursak:

“Bursa’da vergi yükümlüsü Yahudi, Ermeni ve Rumlar, XVI. yüzyılda toplam nüfusun % 3’ü kadarını oluşturuyorlardı. Nitekim, 1530-31 tarihli defterde 4376 haneden 166’sı, 1573 tarihli defterde 12.908 neferden 410’u gayr-ı müslim olarak sayılmıştı. Genel olarak Bursa’da gayr-ı müslimler bir arada bazı mahallelerde kümelenmişlerdir. Bu mahalleler Hisar’ın çevresindeki Kayabaşı, Demirkapı,

⁶² Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326 – 1923*, İstanbul 2004, s. 39.

⁶³ Ömer Lütfü Barkan – Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, s. 9.

⁶⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006, s. 107-111.

Balıkpazarı ve Kuruçeşme mahalleleri ile Gökdere kıyısındaki Sedbaşı ve Karaağaç mahalleridir. Hisar çevresindeki mahallelerin, Sedbaşı ve Karaağaç'a göre daha kalabalık olduğu anlaşılmaktadır... Zimmiler yoğun olarak bu 6 mahallede ve onların çevresinde toplanmış olmalarına rağmen, tahrir defterlerinden Müslümanların oturduğu mahallerden 22'sinde de zimmiler kaydedilmiştir. Bu da göstermektedir ki, Bursa'da Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında, çok keski bir ayırım yoktur.

*Gayr-ı müslimlerden, Ermenilerin Sedbaşı ve çevresinde; Rumların Balıkpazarı, Kayabaşı ve Demirkapı'da; Yahudilerin de Kuruçeşme'de oturdukları anlaşılmaktadır.*⁶⁵

16. yüzyıldan sonra 19. yüzyıla kadar Osmanlı kayıtları sağlıklı bir şekilde tutulmamıştır.⁶⁶ 1316 Hicri (M.1898) tarihli Hüdavendigâr Vilayeti salnamesine göre Bursa merkez, Gemlik, Orhangazi, Mudanya, Karacabey, Mustafakemalpaşa çevresinin nüfusu ve yerleşim yerlerinin genel durumu şöyledir:

Bursa, Hüdavendigâr Vilayeti sancağının merkez vilayeti olup, Bursa şehriyle, Mudanya, Gemlik iskeleleri; Mihaliç (Karacabey), Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Atranos (Orhaneli), Pazarköy (Orhangazi) Kasabaları ile 634 adet köyü ve 293.598 kadar nüfus vardır. Nüfusun çoğunluğu Müslüman, Mudanya ve civarında bulunan bazı Rum köylerinden başka tümünün dili Osmanlıcadır.⁶⁷

Bursa İlçesi

Bursa İlçesi vilayetin merkez ilçesi olup, Bursa şehriyle beraber 155 köyü vardır.⁶⁸ İlçede 226 cami ve mescit, 25 medrese, 45 tekke, 29 kilise, 49 han, 45 hamam ve 21 kaplıca mevcuttur. 129.828 kişiden oluşan nüfus mevcudunun 48.371 erkek ve 48.773 kadın olmak üzere 97.144'i yerli ve muhacir Müslim; 11.031 erkek

⁶⁵ Özer Ergenç, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁶⁶ Özer Ergenç, *a.g.e.* s. 115.

⁶⁷ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1316 Hicri Senesi Def'a 25, Bursa 1316 (1898), s. 262.

⁶⁸ Gös. yer.

ve 11.382 kadın olmak üzere 22.413'i Rum; 3.067 erkek ve 3.434 kadın olmak üzere 6.501 Ermeni; 369 erkek ve 407 kadın olarak 776 âdeti Katolik; 87 erkek ve 76 kadın toplam 163 Protestan; 1492 erkek ve 1339 kadın olmak üzere 2831 âdeti Yahudi'dir.⁶⁹

Mudanya İlçesi

Mudanya ilçenin nüfusu 18.190 olup, bunun 2.484 erkek ve 2.478 kadın olmak üzere 4.962 Müslim, 6.734 erkek ve 6.477 kadın olmak üzere 13.211 Rum'dur.⁷⁰ Mudanya ilçesi, Trilye (Zeytinbağı) ve İmralı Nahiyeleri ile beraber merkezine bağlanmış 8 köyden oluşmaktadır. İlçe genelinde 13 cami, 11 mescit, 1 tekke, 13 ayazma, 5 manastır, 34 okul, 11 kilise... vardır.⁷¹

Gemlik İlçesi

Gemlik İlçesi, merkeziyle beraberinde 30 adet köy ve 22.289 kadar nüfusa sahiptir. Nüfusun 6.608 erkek ve 5.774 kadın olmak üzere 12.389 adet Müslim, 3.866 erkek ve 3.244 kadın olmak üzere 7.110 Rum, 1.449 erkek ve 1.342 kadın 2.791 Ermeni, 123 erkek ve 91 kadın olmak üzere toplam 214 tane yabancıdır. İlçe dahilinde 4.806 hane, 27 cami, 12 kilise, 22 han... vardır.⁷²

Pazarköy (Orhangazi) İlçesi

Pazarköy (Orhangazi) İlçesi önceleri Gemlik'e nahiye olarak bağlı idare edilmekte iken 1893 senesinde merkeze vilayete bağlanmıştır.⁷³ İlçenin nüfusu 22.056 olup, bunun 3.590 erkek ve 3.532 kadın toplam 7.122 Müslim, 7.443 erkek

⁶⁹ HVS 1316 H., s. 262.

⁷⁰ HVS 1316 H., s. 273.

⁷¹ Göş. yer.

⁷² HVS 1316 H., s. 279.

⁷³ HVS 1316 H., s. 282.

ve 7.416 kadın toplam 14.859 Ermeni, 38 erkek ve 37 kadın toplam 75 Protestan'dır. İlçede 5.353 hane vardır⁷⁴

Mihaliç (Karacabey) İlçesi

Mihaliç (Karacabey) İlçesi, merkezi ile beraber toplam 73 köye ve çiftliğe sahiptir.⁷⁵ İlçenin nüfusu 28.781 olup, bunun 9.982 erkek ve 9.140 kadın 19.122 si Müslim, 4.481 erkek ve 3.971 kadın toplam 8.452 Rum, 404 erkek ve 398 kadın olmak üzere toplam 802 Ermeni, 25 erkek ve 30 kadın olmak üzere toplam 55 Protestan, 48 erkek ve 37 kadın olmak üzere toplam 85 Yahudi, 131 erkek ve 134 kadın olmak üzere 260 Kıbtî vardır.⁷⁶ İlçe dâhilinde ise 7159 hane bulunmaktadır.⁷⁷

Kirmasti (Mustafakemalpaşa) İlçesi

Kirmasti (Mustafakemalpaşa) İlçesinin nüfusu 43.611 adettir. Nüfusun 21.611 erkek ve 20.125 kadın toplam 41.736 Müslim, 540 erkek ve 514 kadın olmak üzere 1.054 Rum, 409 erkek ve 404 kadın toplam 813 Ermeni, 4 erkek ve 4 kadın olmak üzere 8 Yahudi'dir. İlçenin 139 köyü ve 10.667 hanesi mevcuttur.⁷⁸

⁷⁴ HVS 1316 H., s. 282.

⁷⁵ HVS 1316 H., s. 285.

⁷⁶ Göş. yer.

⁷⁷ Göş. yer.

⁷⁸ HVS 1316 H., s. 288.

3. SEYAHATNAMELERDE BURSA

Osmanlı devrinde Bursa'yı ziyaret eden ve gördüklerinin kaydeden, birçok seyyah bulunmaktadır. Seyyahlar farklı konularda izlenimlerini kaydetmişlerdir. Seyyahların anlattıkları arasında şehrin ve çevresinin fiziksel, ekonomik ve demografik durumunu belirten kısımlar konumuzla yakından ilgilidir.

Seyahatnamesinde Bursa ve çevresinin sosyal ve ekonomik durumu hakkında gördüklerini not eden Osmanlı dönemi ilk seyyahı, Kuzey Afrikalı İbn-i Battuta'dır. 1333 yılında şehri ziyaret eden, seyyahın şehirle ilgili dini konular dışında kaydettikleri şunlardır.⁷⁹

“Bir sonraki gün Bursa şehrine gittik. Harikulade çarşıların, geniş sokakların bulunduğu, dört bir yanının akarsu ve bahçelerle kuşatıldığı önemli bir şehir.”⁸⁰

Anlattıklarına değineceğimiz bir sonraki seyyah, 1355 yılında Bursa'ya tutsak olarak getirilmiş Selanik Rum Başpiskoposu Gregory Palamas'dır. Palamas, şehirde bulunan Hristiyanlardan şöyle bahsetmiştir.⁸¹

“Barbarların etrafımızda dolaşmasından dolayı koşullar uygun olmamasına rağmen, bilge Hristiyanlar önemli meseleleri tartışmak için bizimle toplanırlardı.

⁷⁹ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 20.

⁸⁰ Gös. yer.

⁸¹ Gös. yer.

*Lakin gayretli dindarlar zamanın elverişsizliğine aldırmazlardı, zira kendilerine öğrenmek istedikleri şeyleri anlatan kişiyle karşı karşıya idiler.*⁸²

Şehre, 1397 yılında gelen esir, zorla Yeniçeri Ocağına alınan, Bavyeralı Johann Schiltberger'in şehir hakkında anlattıklarının bir kısmı şöyledir:

*“... Türkiye'nin başkenti Bursa'dır. Bursa, ikiyüzbin haneden oluşur ve sekiz tane, Hristiyan, Müslüman veya Yahudi olduğuna bakılmaksızın fakirlerin kaldığı hastanesi vardır...”*⁸³

Bursa hakkında ayrıntılı ilk anlatım, “Bourse” şehrini 1432 tarihinde ziyaret etmiş olan Fransız Bertrandon de la Broquière aittir. Seyahatnamesinde Bursa hakkında yazdıkları şunlardır:⁸⁴

“Bursa şehri harikulade bir ticaret merkezi, Büyük Türk'ün en iyi şehri; Olimpia adında yüksek bir dağın güney tarafındaki eteğinde kurulmuş, oldukça geniş bir şehir. Dağdan, şehrin bazı yerlerinden geçen bir nehir akar. Şehir, bu nehrin ayırdığı köylerden oluştuğu için, olduğundan daha da büyük gözükür. Türkiye'nin Efendileri [Sultanları] burada gömülü. Hastane gibi oldukça güzel pek çok yer mevcut. Bunların üçünde veya dördünde, ekmek, et ve şarap, bunları Tanrı adına almak isteyenlere dağıtılır.

⁸² Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁸³ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, İstanbul 1997, s. 101.

⁸⁴ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 21.

Şehrin batı sınırındaki alçak bir dağın tepesinde, harikulade ve büyük bir kale var. İçinde yaklaşık bin tane ev bulunur. Burası efendinin oturduğu fevkalade bir mesken ve aynı zamanda Ulu Türk'ün elli tane eşiyle birlikte yaşadığı bir eğlence evidir. Efendinin eşleriyle birlikte küçük bir kayık içinde gönlünü eğlendirerek rahatladığı, küçük şirin bir gölcüğün olduğu bahçesi de var. Bu söylediklerimin hepsi söylenti, gördüğümse buranın dışıdır sadece.

...Bahsetmek adına sayısız diğer şeylerin arasından... orada satış için her türlü eşya bulunurdu.

Yakın bir yerde, pamuklu ürünlerin ne önemli bir ticaret kalemi olan beyaz sabunun satıldığı başka bir çarşı vardı. Epeyce yüksek bir salonda Hristiyanların, kadınlı erkekli satıldığını gördüğüm yer, işte burasıydı. Onları o halde görmek üzüntü vericiydi. Bankların üzerine oturtulmuşlardı. Satın almak isteyenler kadınların başlarını çok az, el ve kollarını sadece bir kısmını görebiliyorlardı.”⁸⁵

1437 yılında, Broquière'den beş yıl sonra, İspanyol seyyah Pero Tafur şehri ziyaret etmiş ve gördüklerini şöyle kaydetmiştir:

Ertesi gün Nicomedia (İznik) Körfezinin sonunda, Türkiye'nin Brusa (Bursa) dedikleri şehirde bir evi olan Genoese'lı (Cenevizli) bir arkadaşımın beni kendisiyle götürmesini istedim, o da öyle yaptı. Deniz yoluyla gittik. Gördüğüm şehrin duvarları yoktu, ama Türkiye'deki herhangi bir şehirden daha büyük ve daha güzeldi. Şehirde yaklaşık 4000 kişi oturuyor. Körfezin olması, şehirle tüccarların ulaşımını sağlaması açısından daha değerliydi. Persia'dan (İran) kara yoluyla birçok şey getirirlerdi. Burası Yunanistan'a yakın bir yerdeydi ve Türkler burayı aldıklarından beri şehri daha fazla geliştirdiler, çünkü Yunanistan'dan kendi vatanlarına giden yolda burası bir basamaktı. Yarı-yol limanı olarak kullanmak için

⁸⁵ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 21-22.

şehirde büyük depolar inşa ettiler. İnaniyorum ki bugün Türkiye’de daha zengin, daha kalabalık ya da daha büyük bir yer bulunmamaktadır.⁸⁶

1499 yılında şehri ziyaret eden, Cologne’li bir Alman, Arnold von Harff seyahatnamesinde Bursa ile ilgili şunlar kaydetmiştir:

“... Bursa şehri güzel ve büyük, aynı zamanda kurulumu da iyi. Şehir, Türk imparatoruna bağlı. Hesabıma göre uzunluğu bir Alman mili, genişliği ise yarım mil. Çok kalabalık bir şehir. Kanımca, Cologne’den on kat daha kalabalık. Bu insanların çoğu tüccar. İpekli, saten, altın yaldızlı ve gümüşü kumaşlar, cramoisy ve camelot imal eden çok insan var...”⁸⁷

1546 şehri ziyaret eden Fransız Pierre Belon’un seyahatnamesinin bir kısmı şöyledir:

“Evvelden Prussa denilen Bursa şehrine gitmek için yola koyulduk... Daha önce geldiğimiz ve ayrılmadan önce uzun bir süre kaldığımız şehri Olimpos Dağı’nın [Keşiş Dağı veya bugünkü ismiyle Ulu Dağ] eteklerinde uzaktan gördük. Kurulduğu yer açısından dünyanın ey iyi şehirlerinden biriydi. Çukurda kaldığı için dağın üzerine doğru genişliyordu ve etrafında hiç sur yoktu. Lyon şehrinde daha geniş bir alana yayılmıştı. Kurulduğu yerde dağ olmasından dolayı çeşitli noktalara ayrılmıştı.. Bölgelerin birbirinden uzak olmasına neden olan vadilere sahipti...”

⁸⁶ Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439*, London 1926,. <https://ia601004.us.archive.org/2/items/ldpd6352599000/ldpd6352599000.pdf> , (25.10.2013), s. 149.

⁸⁷ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 25.

Bursa şu an hala Konstantinopolis kadar zengin ve kalabalık. Hatta daha varlıklı ve kalabalık olduğunu bile söyleyebiliriz...

Bursa'nın zenginliği ipekten gelir. Suriye ve Doğu Akdeniz'in diğer ülkelerinden Bursa'ya her yıl bin deve, ipek taşır. Bursa'da gelen bu ipek eğrilir, dokunur ve çeşitli ürünlere dönüştürülür, çeşitli renklerde boyanır. Zira Türkler altın ve gümüş yaldızlı karma renklerde hakkınla işlenmiş elbiseler giyerler.”⁸⁸

1573 şehri ziyaret eden, Alman seyyah Stephan Gerlach, Hristiyanlar'a ait ibadet yerlerine dair ilk özel bilgiyi vermiştir.⁸⁹ Seyyah Bursa ve çevresi hakkında kaydettiklerinin bir kısmı şöyledir:

“18 Ekim’de sabah erkenden Bandırma’dan iki günlük mesafede bulunan Bursa’ya hareket ettik...

Yolumuzun devamında güzel büyük bir pazaryeri olan Mihaliç’e geldik. Burada da Türkler ve Rumlar bir arada yaşıyorlar. Güzel bir tepede, verimli bağ ve bahçelerle kuşatılmış olan bu yerleşimin bir kadısı var...”⁹⁰

“Lupata’da [Ulubat] geceyi geçirdik. Burası surları yer yer yıkılmış, yer yer sağlam olan eski bir kent. Beş kapısı var ve kulelerinde Hristiyanlardan kalma çeşitli işaretler görülüyor... Bu yerleşimde 40 kadar yeniçeri ve çok sayıda sipahi yaşıyor. Hristiyanların her biri padişaha 60 akçe, yetiştirdiği buğdayın onda birini, akarsuda tuttuğu balıkların altıda birini veriyor... Kentin içinde altı Hristiyan kilisesi var. Bunların üçü oldukça büyük. Kentte yaşayan üç rahibe “papas” diyorlar. En büyük kilisesi Panaghia’nın papazı şehir dışında olduğundan, kendisi ile görüşemedim. İkinci kilise Aziz Demetrius, üçüncüsü Aziz Georgius adını taşıyor, dördüncü kilise İsa Efendimize adanmış, beşinci kilise, kutsal Başmelek ve savaşların yöneticisi

⁸⁸ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁸⁹ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 43.

⁹⁰ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. 1, İstanbul 2010, s. 441-442.

Mikail'e adanmış olan bir yapı. İçeride Başmelek Mikail'in ve başka azizlerin resimleri var. Altıncı kilise Aziz Johannes kilisesi. Bu kentte 60 Rum yaşıyor...

... Ulubat gölü Bursa yönünde sağ tarafta bulunuyor. Gölün içinde Ulubat'tan bir mil mesafede küçük bir adanın üzerinde Aziz Konstantinos'a adanmış bir manastır var, fakat Rum papazın bize söylediğine göre, orada sadece beş veya altı keşiş yaşıyor. Yolumuza devamla küçük bir dağ aştık ve çok güzel geniş bir vadiye ulaştık. Buradan Ulubat gölünde bulunan ve bir metropolitin yaşamakta olduğu Apolloniada adası görülüyor... Ulubat'tan Bursa'ya kadar uzanan arazi baştan başa meyve bahçeleriyle ve tarlalarla kaplı. Tarlaların, bahçelerin işlenmesi ve bakımı çoğunlukla Rumların ve kısmen de Türklerin elinde...⁹¹

"...Daha ilerdeki çalılarla, bodur ağaçlarla kaplı dağa tırmandığımızda, tepesinden ünlü ticaret şehri Bursa'yı görebildik ve 19 Ekim'de oraya vardık. Hemen hemen yarım daire biçiminde, hilali anımsatan güzel bir ovada kurulmuş olan ve uzunlamasına bol bol yarım millik bir alanı kaplayan bu kent, bundan önceki altı Türk hükümdarına payitahtlık etmiş. Kentin büyük bir bölümü çok yüksek bir dağ olan Olympos dağının [Uludağ] eteklerinden yukarı doğru tırmanıyor, bir bölümü de doğruya doğru uzanan ovaya yayılıyor.

...Yukarı kent aşağıdakine göre daha küçük ve dağın yamacında, oldukça yükseklerde kurulu. Bu kentin sınırları içinde olanlar: 1. Olympos dağı, ağaçlıklar, kasırlar ve Türklerin mezarları. 2. geniş caddeler, 3. verimli ağaçlardan ibaret bir koruluk (Arboretum), 4. küçük bir göl, 5. sözünü ettiğim gölcüğü içine alan yukarı kentin Olympos dağına bakan ve kalın, iri kesme taşlardan yapılma şehir surları. Hükümdarın sarayı kentin içinde bulunuyor... Olympos dağına bitişik olan diğer dağın eteklerinde çoğunlukla Rumlar yaşıyor. Metropolitin orada Kutsal Havarilere adanmış bir tek kilisesi var. Papaz burada Pazar günleri, tan yeri ağarmadan önce cemaate İncil'i açıklıyor ve gün doğduktan sonra ayin yapıyor.⁹²

⁹¹ Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 443-444.

⁹² Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 445-446.

“21 Ekim’de... yukarıda sözünü ettiğim kiliseyi ziyaret ettim. Burası Asya’daki büyük Hristiyan kiliseler gibi küçük bir bina ve giriş kapısı o kadar alçak ki, içeri girmek için eğilmek gerekiyor. Dışarıdan görünüşü bir kiliseden çok bir samanlığa, ahıra veya bodruma benziyor. Kilise, üzerinde büyük bir ağaç bulunan geniş, güzel bir alanda kurulmuş. Vaizi çok nazik ve hoş bir adam. Bir başka kilise de Aziz Niclaus’a adanmış, fakat içinde nadiren ayin yapılıyor. Papaz, bizimle sohbet ederken, saygıdeğer efendimin paşaya gidip bir veya iki kilise daha yapılması için izin istemesini rica ettiler. Çünkü burada 1.000 Hristiyan yaşamaktaymış ve şehir çok geniş bir alana yayılmış olduğundan, ayine katılmak isteyenlerin çoğu uzun bir yol katetmek ve dağı aşmak zorunda kalıyormuş. Şehirde sadece üç papaz var. Metropolit şehir dışında bulunduğundan, onunla konuşmam mümkün olmadı.

Bu kentte altın, ipekli kumaşlar ve daha başka değerli eşyanın satıldığı çok güzel bir pazar var, ayrıca yabancıların kalabileceği konuk evleri de bulunuyor...

Kente giren yolcunun karşılaştığı görülmeye değer ilk bina, dağın sağındaki güzel bir kilise. Binayı bir Rum usta Rumların mimari tarzında göre inşa etmiş. İçinde mermer sütunlar ve yukarı kısmında bir galeri var... Sultan I. Murad’ın türbesi de burada.”⁹³

1588 yılında şehri ziyaret eden Alman Reinhold Lubenau’nun seyahatnamesinin Bursa ile ilgili bölümünün bir kısmı şöyledir:

“[Şehir] iki eşit parçaya bölünmüştü. Tepede kalan şehir neredeyse kare şeklinde ve yüksek kayaların üzerine inşa edilmiş surlarla çevrili. Şehrin pek de iyi durumda olmayan küçük evleri ve dar sokakları var. Sarayın ön cephesi doğuya

⁹³ Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 445-446.

bakar ve ilave bir surla çevrili halde kapısı kilitli tutulur. Gel gelelim şu an her yanıyla virane bir duruma düşmüş. İçinde sadece, bahtsız Hristiyan çocuklarından oluşan fazla sayıda Atschamoglanan [acemi oğlanları] oturuyor...

Aşağıda kalan şehir, dağ eteğine paralel düzlüğün üzerinde yayılır. Orada (aşağıda kalan şehir) cennetten çıkma her çeşit ürünün olduğu Bezenstein [Bezzezistan 'dükkanlarla dolu koridorlar'] yada ticaret merkezi, diğer dükkanlar ve Botegen var.

Şehir sakinleri arasında Türkler ve Yahudiler çoğunlukta. Her iki topluluğun da [şehirden] kendilerine ait mahalleri var. Bunun yanında sadece çok az Hristiyan şehirde yaşıyor...⁹⁴

"Dağa doğru yaklaşık yarım Alman mili yükseklikte, Caloiris veya Rum keşişlere ait bir manastır bulunur. Dağ kayaları yontularak manastır yapılmış, ne kilise ne de keşişlerin bir zamanlar yaşadığı bölümler harçlarla tutturulmamış... Fakat keşişler artık dağın tepesinde (manastırda) değil, aşağıda şehirde yaşıyor. Dua etmek ve ayine katılmak için her sabah tepeye yürüyorlar. Uzun kulaklı ve geniş kuyruklu Türk koyunlarına bakan çobanların hırsızlıklarına maruz kalıyorlar çoğunlukla. Bu nedenle dağ bölgesi emniyetsiz...

Bizden sadece iki kişi, ben ve Herr George Christof Fernberger, keşişlerle birlikte manastıra çıktı. Bölgenin emniyetini bozan çobanlar yüzünden diğerleri hem korkmuşlardı, hem de yukarıda görececek pek bir şey olmadığı kanısındaydılar... Fakat gördüğümüz birkaç çoban bize dostça davrandı. Tabi şehre oldukça yakın bir yerdeydik.

Aşağıda kalan şehirde sadece Küçük bir Rum kilisesi vardı...⁹⁵

⁹⁴ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 27.

⁹⁵ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 44.

1609 yılında, Polonya'nın Zamotsa şehrinden bir Ermeni Polonyalı Simeon Bursa'yı ziyaret etmiştir. Simeon'dan önceki seyyahların Ermenilerden bahsetmedikleri belirtilmektedir.⁹⁶ Polonyalı Simeon, devrin Bursa'sında yaşayan Ermenileri ve gördüklerini şöyle anlatmıştır:

"... İstanbul'dan gemi ile hareket ederek ikinci günü, bir iskele olan Mudanya'ya vardık. Burada birkaç hane ermeni ile papaz vardı. Fakat kiliseleri yoktu ve bir evin içinde ayin icra ederlerdi. Orada beş gün kalarak, İncilci İoannes'in ve Prokhoron'un çalıştıkları hamamı görmeğe gittik. Bu hamam şimdi cami'e çevrilmiştir. Mudanya'da pek çok rum vardı.

Mudanya'dan hareket ederek, şimdi Bursa denilen Efesos şehrine kadar olan kara yolunu birbuçuk günde kat ettik. Geniş bir şehir olan Bursa'da üçyüz hane ermeni, beş papaz ve küçük bir ahşap kilise vardı...

Şehrin öbür tarafında, Yedi Genç'in ölüm uykusuna daldıktan sonra ve mezarlarının hala mevcut bulunduğu Keşiş dağı denilen Olkos dağı vardır. Dağın zirvesinde halen harap bir kilise vardır... Kilisenin bulunduğu yere kadar dağa çıktık; fakat daha yukarıya gidemedik, çünkü yaz olmakla beraber şiddetli bir fırtına vardı ve hava çok soğuktu. Oradan, şehrin yarısının Celaliler tarafından yakılmış ve tahrib edilmiş olduğunu müşahede ettik.

Bursa'dan hareket ederek, sahil yolunu takiben Mihaliç kasabasına geldik. Burada bir ay beş gün kaldık; çünkü orada yüz hane ermeni ve iki papaz vardı..."⁹⁷

⁹⁶ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 47.

⁹⁷ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, 2000, s. 31.

1640 yılında şehri ziyaret eden, ünlü seyyah Evliya Çelebi Bursa'nın nüfusu ve ekonomik faaliyetleri hakkında kaydettiklerinin bir kısmı şöyledir:

“Bu şehri Konstantin Tekfuru'nun kızı Mudina yaptırmıştır. Buraya Mudina kelimesinden bozma Mudanya derler. Allah'a hamdolsun selamtle bu şehre vardık... Burası deniz kenarında ve Bursa'nın bakımlı bir iskelesidir. Gelip giden gemiler için güvenli bir limandır... Gelen giden gemilerden ve kara tarafında gelen tüccarlardan vergi alınır, on yük akçe geliri olan bir iltizam emanetidir. Şehrin merkezi deniz kenarında geniş bir sahada kurulmuş, kalesi ise alçak bir kaya üzerinde sağlam taşlardan yapılmış bir binadır... Şehrin bütün evleri baştanbaşa kiremit örtülüdür şehrin üç camisi, yedi mescidi, üç hanı, bir hamamı, iki sıbyan okulu ve 200 adet dükkanı vardır. Burada medrese, darulkura ve darulhadis yoktur. Çünkü buradaki halkın çoğu Rum'dur. Bu şehri gezdikten sonra hepimiz atlara binerek, kible tarafına doğru bağ ve bahçeler içinden geçerek, dört saat boyunca hiç de boş yer olmayan bakımlı Filadar Sahrası içinde yol aldık.

Ana yol üzerinde yapılmış birkaç gözlü sağlam bir köprü vardır... Buradan iki saat daha kibleye giderek bağ, bahçe, bostan ve ekili tarlalar içinden yürüyerek Bursa'ya vardık.”⁹⁸

“İç kalede 2.000 ev ve kat kat saraylar vardır. Ancak bunların bağ ve bahçeleri yoktur, aynı zamanda dardırlar. Kalede yedi mahalle, yedi cami ve mescit, bir hamam, bir çarşı ve bu çarşıda yirmi dükkan vardır.

Eğri fatihi Sultan III. Mehmed devrinde; Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan, Cennetoğlu adlı Celali isyancılarının Bursa üzerine hücum edeceklerinin duyulması üzerine, Padişah'ın emriyle şehrin üç tarafına burçlu, köşebentli, dirsekli ve her tarafı mazgallı yalın kat bir kale inşa edilmiştir. Ancak bu kale yeterince sağlam değildir. Burası da Keşiş Dağı diye bilinen dağın eteğinde doğudan batıya

⁹⁸ Evliya Çelebi, *Ruhaniyetli Şehir Bursa*, Hasan Basri Öcalan (Derleyen), İstanbul 2008, s. 30-31.

*doğru uzunlamasına kurulmuş büyük bir şehirdir. Uzunluğu 15.000 adımdır. Fakat duvarların kapıları yeteri kadar yüksek değildir...*⁹⁹

“Aşağı Kale’nin etrafında kapılar vardır ve kapıların bazısı demir kanatlıdır, bazı kapılar ise tahtadandır... Aşağı Kale’nin içinde şehrin ileri gelenlerine ve diğer ahaliye ait eski tarzda kat kat üstüne yapılmış, bakımlı ve sağlam 23.000 hane vardır.

Şehirde 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi, 9 Rum mahallesi, 6 Yahudi cemaati, bir Kıpti mahallesi ve Mudanya yolu üzerinde bir de Miskinler mahallesi vardır.

*Bursa; arazileri geniş, toprağı güzel, insanları hoş ve sevimli, tarlaları bereketli, nimeti bol, suları evden eve akacak kadar çok, havası hoş, büyük ve mamur bir şehirdir. Anadolu’daki yedi büyük şehirden birisi Bursa’dır.*¹⁰⁰

“Yüzsekiz han vardır; en önemlisi ise demir kapıları, geniş bir ahır ve iki yüz odası olan pirinç hanıdır. Aynı büyüklükteki ipek hanında ipek müfettişi ikamet eder. İpekten yılda... üç yüz kese gümrük vergisi elde edilir.

Brussa Çarşısını şöyle anlatabiliriz: Dokuzbin dükkan bulunmaktadır. Bezestan, demir zincirlerle korunan dört tane demir kapısı olan büyük bir binadır; kubbesi sağlam sütunlarla desteklenmektedir. Mısır kralları kadar zengin tüccarların kaldığı, üç yüz dükkanı (dolab) kapsamaktadır. Bunun yanı sıra, terzi, pamuk çırpıcısı, başlık imalatçısı, iplik tüccarı, kumaşçı ve keten bezi tüccarı... da bulunur. Bu çarşılar Bezestan’ın çevresine kurulmuş, dükkanlar ise bir sıra halinde dizilmiştir...

*Filadar ovasında dutluklara rastlanırdı, zira Bursa’nın önde gelen ürünü ipekti. Hatta İran’ın Şirvan ipeği bu ipek kadar kaliteli değildi.*¹⁰¹

⁹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.36-37.

¹⁰⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 38.

1652 tarihinde, Halep Patriği Mecaire'nin beraberinde şehre gelen, Halepli Paul'un anlattıkları Rum Ortodoks cemaati üzerinde yoğunlaşıyordu. Halepli Paul, şehri ziyaret eden Halep Patriği'nin, Jean Evangeliste Kilisesi'nde, şehirdeki Rumlar için bir ayin düzenlediğinden bahsetmiştir. Kilise Balık Pazarı semtindeydi.¹⁰² Halepli Paul'un seyahatnamesinde iki tane daha Rum kilisesin varlığından bahsetmekteydi. Bu kiliselerden biri *Notre-Dame*'a ithaf edilmişti ve Kayabaşı mahallesinde bulunmaktaydı. Diğerisi ise, Demirkapı mahallesinde bulunmaktaydı.¹⁰³

1656 yılında şehri ziyaret eden Fransız seyyah Jean Thévenot'un seyahatnamesinde Bursa hakkında anlattıklarının bir kısmı şöyledir:

“... Ayrıca her zaman dolu olan birçok görkemli han var; çünkü bu kent, birçok yerden kalkan kervanların uğrak yeri... Kentin uzunluğu yarım fersahı geçiyor ve her tarafı surlarla çevrili değil. Ortasında kalan küçük bir tepenin üstünde, neredeyse kentin geri kalanı büyüklüğünde bir kale var, etrafı surlarla çevrili ve içeride hiçbir Hristiyanın oturmasına izin verilmiyor...”¹⁰⁴

1675 yılında, üç seyyah Jacob Spon, George Wheler ve Dr. John Covel şehre birlikte gelmişlerdir. Bu üç seyyahtan Jacob Spon'un seyahatnamesinde yazdıkları şöyledir:

“Çarşı'ya bitişik dik bir kayalığın üzerinde kurulmuş mahalleye Kale yada İstihkam denir. Etrafı, şehrin duvarlarından ayrı ve dört kapısı olan bir surla çevrilidir.

¹⁰¹ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁰² Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰³ Gös. yer.

¹⁰⁴ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (Editör), İstanbul 2009, s. 113-114.

*Hıristiyanlar eskiden burada barınırdı, ama o zamanlar burası şimdikinden daha iyi durumdaydı... Şehirde aşağı yukarı kırk bin Türk ve oniki bin civarında Yahudi var. Rum ve Ermenilere gelince, şehrin varoşlarında bulunurlar ve sayıları da pek fazla sayılmaz.*¹⁰⁵

*"Malların alınıp satıldığı 'Bazesan' oldukça güzel bir yer. Bursa'yı yalnızca büyük miktarda ticaretin yapıldığı bir bölge olarak görmek haksızlık olur. Bundan başka, Halep veya Suriye'den Konstantinopolis'e giden çok sayıda kervan bu şehirden geçer ve has ipek burada üretilir.*¹⁰⁶

Seyyahlardan George Wheler'in kaydettiklerine bakacak olursak:

"... ve öğlene doğru Prouso'ya ve Olympum Mysie'ye ... varmıştık. Şehre yaklaşırken karşılaştığımız görüntü olağanüstüydü. Şehrin bu tarafındaki Köyde oldukça geniş bir ova vardı. Du, ceviz ve fındık ağaçlarının gölgesi vurmuştu ovaya. Şehre giden yolun her iki tarafında da toprağı engebesiz bahçeler göze çarpıyordu. Türk, Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluşan nüfusuyla kalabalık, güzel ve büyük bir şehirdi.

Dışı kurşun sırla kaplı, iki kat yüksekliğinde oldukça iyi durumda üç veya dört Han göze çarpardı. Handaki her odanın tepesinden bir kubbe vardı. Zira bu şehre gidip gelen çoktu; Smyrna ve Halep'den gelen kervanların tamamı, İran'dan Konstantinopolis'e gidenlerin ise çoğu bu şehirden geçerdi. Çarşılar gayet iyi kurulmuştu. Buralarda her türden mal alınıp satılır, tüccarlara sık rastlanırdı. Pek çok

¹⁰⁵ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰⁶ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 70.

*İngiliz Kumaşı buraya getirilirdi. İpek üretimi ise burada fazlaydı; ipek böceklerini beslemek için ovaların her yanı dutluktu.*¹⁰⁷

Grubun üçüncü üyesi Dr. John Covel'in şehri betimlediği cümleleri şöyledir:

*“Batıdan doğuya doğru, kuzeyde kalan yarımdaire içinde tüm ovayı görüyoruz. Bir tiyatro sahnesini andırıyordu. Ovanın etrafında güneye doğru uzanan yüksek tepeler içinde en göze çarpanı Philadar’dı. Ovada fındık, kestane, çınar, ceviz, nar, incir, erik elma ve az miktarda neft, zeytin ve defne ağaçları bulunur. Fakat bu saydıklarımın hepsinden fazla beyaz dut ağacı (yol üzerinde de çok rastladık) var. Bu ağaçlar oldukça sıralı bir biçimde dikildiği gibi ipek böcekleri için her zaman körpe yapraklar vermesi düşünülerek sürekli budanır da. Bu işlemler neticesinde önemli miktarda ipek ticareti yapılır. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler, hepsi de ipek böceği besler.*¹⁰⁸

1683 yılı civarında şehri ziyaret etmiş olan Thomas Smith isimli bir İngiliz seyahatnamesinde, Sultan II. Murad'ın türbesinin “daha önce Başpiskoposluk (Metropolit) Kutsal Havariler [Holy Apostles] Kilisesi olan yerin yakınında”¹⁰⁹ olduğundan bahsederek şunları ekler:

“‘Bezestan’ veya Çarşı, Konstantinopolis’ dekinden daha büyük ve daha güzeldi sanki. Tüccar ve seyyahların barınmaları ve faydalanmaları için, çok sayıda

¹⁰⁷ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹⁰⁸ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁹ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 51.

*Kervansaray inşa edilmişti. Bu kervansaraylardan biri olan 'Rice Chane' [Pirinç Han] de kaldım.*¹¹⁰

Bursa'yı 1684'de ziyaret eden İtalyan seyyah Giovanni Francesco Gemelli-Careri, şehir ve ticaretinden şöyle bahsetmiştir:

"Burada [Konstantinopolis' deki kadar] fazla ticaret yapılıyordu. Bilhassa da ipek bir ticaret kalemi olarak öne çıkıyordu, zira Soriye [Suriye] ve doğunun her yanından büyük miktarda ipek gelir, burada işlenirdi. Altın ve gümüş yaldızlı olanlar ise Avrupa'ya satılırdı.

*Saraydan veya kaleden başlayarak bu asil şehrin semtlerini gözlemlemeyi sürdürdüğümde, ilk önce Yahudilerin kaldığı mahalleye rastladım. Aynı dağ eteğinin üzerinde güzel bir 'Bedestan' gözüme çarptı. Bu kapalı yerde pahalı mallar satılır yada değiş tokuş edilirdi. İçlerinde malların dolup taşıdığı zengin dükkanların olduğu güzel 'Çarşılar' veya 'Serseiler' [?] gördüm. Dolaşmaya devam ettiğimde, her türden el işi ürünlerin satıldığı cıvılcıvıl sokaklardan geçtim.*¹¹¹

1699 yılında, Edmund Chishull, İzmir'den Bursa'ya bir yolculuk yapmıştır. Seyyahın şehir hakkında kaydettiklerinin bir kısmı şöyledir:

Bu sabah altı civarında, körfezin ucunda, küçük bir Türk kasabası olan *Montagnia*'ya indim. Orada bir rehber ve beni, eşyaları, hizmetçileri *Prusia*'a taşıması için at kiraladım. Öğle vakti şehre ulaştım ve büyük ipek *kane*'daki

¹¹⁰ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 72.

¹¹¹ Gös. yer.

pansiyona yerleştikten sonra ertesi günün sabahına kadar şehirde kalmaya karar verdim.

Prusia, tepesinde kar eksik olmayan, oldukça yüksek *Olympus Mysenu*'un eteklerine kurulmuş, büyük ve güzel bir şehirdi. Dağın içlerinden akan birçok kaynak vardı, kaynaklar evlere ve ağaçlara can verirdi. Ağaçlar genelde dut ağacıydı ve şehrin ünlü beyaz ipeklerini üreten, böcek endüstrisini beslerdi...¹¹²

1700 yılında şehri ziyaret eden Aubrey de la Monraye, şehrin nüfusu ve ekonomisi hakkında şu satırları kaydetmiştir:

Prusa'yı (Bursa) görmek için 29'unda *Montagniac*'a (Mudanya) giden bir gemiye bindim. *Montagniac*, *Nicomedia* (İznik) kadar büyük değildi ama o kadar kalabalıktı. *Montagniac*'ta bir gün kaldım, üzerinde herhangi bir işaret olmayan, parçalanmış ve ortalığa dağılmış mermer parçaları gördüm. *Montagniac*'ın *Constantinople* ile kayda değer bir ticareti var, aynı zamanda *Prusa* ya da modern telaffuz ile *Broussa*'ya en yakın liman. *Prusa* şehri *Olympus* (Uludağ) Dağının eteklerindeki birkaç tepe üzerine kurulmuş. *Prusa*, *Nicomedia*'dan geniş daha fazla sayıda ve daha güzel camilere sahip. Şehrin *Caravan-Serais*'ı (Kervansaray) daha önce bahsettiğim *Hanların* en güzelleri kadar ihtişamlı ve ayrıca kurşunla kaplı. *Bisistin* (Bedestan), *Constantinople*'in en güzellerinden aşağı değil. Şehrin etrafında çok miktarda ipek yetiştirildiği söylenmekte. *Prusa* oldukça kalabalık, halkın büyük bir kısmı Türk diğer kısmı Rum ve Ermeni.¹¹³

¹¹² Edmund Chishull, *Travels in Turkey and Back to England*, London 1747, <http://books.google.com.tr/books?id=7R7RJatIdEC&printsec=frontcover&dq=Edmund+Chishull&hl=tr&sa=X&ei=JjptUzYNYHYswagxwE&ved=OCDEQ6AEwAA#v=onepage&q=Edmund%20Chishull&f=false>, (27.10.2013), s. 50.

¹¹³ Aubry de la Motraye, A. *De La Motraye's Travels through Europe, Asia and into Parts of Africa*, C. 1, London 1723, <https://ia601503.us.archive.org/22/items/adela motrayest 00lamo/adela motraye st00lamo.pdf>, (27.10.2013), s. 216.

1701 yılında şehri ziyaret eden Fransız Joseph Pitton de Tournefort'un şehrin nüfusu ve ekonomisi hakkındaki gözlemleri şunlardır:

“Ormanlarla kaplı geçitlerde (bunlar da Uludağ'ın kuzeyinde bulunan bu güzel ovaya kadar uzanıyorlardı) beş saat yürüdükten sonra Bursa'ya vardık. Bursa, boyları dağlardaki köknarlar kadar uzun kestane ağaçlarına ve bitkilere rastlanıyor... Bursa'ya yaklaştıkça arazi dutlarla ve bağlarla doldu... Bursa'ya gelirken, Ankara yönünde, uluağaçlar arasından kentin bir bölümü görülüyor...

Eski Bitinya'nın merkezi olan Bursa, Asya'nın en büyük ve en görkemli kenti. Kent, batıdan doğuya doğru, yeşilliği hayranlık uyandıran Uludağ'ın ilk tepelerinin eteğinde uzanıyor. Bu tepeler, sanki bu ünlü dağa ulaşma olanağı veren basamaklar gibi. Kuzey yanında, kent, yalnızca dutların ve meyve ağaçlarının görüldüğü büyük ve güzel bir ovanın girişinde yer alıyor...

... Kentteki kervansaraylar hem çok güzel, hem de çok rahat. Bedesten, Palaris de Paris'tekine benzeyen birçok dükkanın ve mağazanın yer aldığı, kentte üretilenlerin dışında, Doğu'daki bütün malları bulabileceğimiz, iyi yapılmış büyük bir yapı. Burada yalnızca Türkiye'nin en iyi ipeği olarak kabul edilen yöre ipeği değil, onun kadar pahalı ve makbul olmayan İran ipeği de satılmaktadır... Bütün bu ipekler Bursa'da çok iyi işlenir, çünkü Türkiye'nin en iyi ipek işçileri Bursa'dadır ve bunlar Fransa'dan ya da İtalya'dan gönderilen duvar halısı desenlerini hayranlık verici bir ustalıkla uygularlar.”¹¹⁴

“Prusa'da on bin yada on iki bin Türk ailesi var. Toplam kırk bin kişi eder. Dört yüz Yahudi Evi veya Ailesi, beş yüz Ermeni ve üç yüz Rum Ailesi olduğu sanılır. Gene de bu şehir gözümüze kalabalık gelmedi...

¹¹⁴ Joseph De Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos (Editör), İstanbul 2005, s. 233-234.

*Prusa'da Ermenilerin sadece tek bir kilisesi var; Rumların ise üç tane. Yahudilerin dört Sinagogu [Havra] var. Sokakta dolaşırken Yahudilerin ağzından Madrid'te işitebileceğiniz türden iyi bir İspanyolcayı duyduğumuzda şaşırdık doğrusu. Tanıştığım Yahudiler, dedeleri Granada'dan Asya'ya çekildiklerinden beri kendi dillerini her zaman muhafaza ettiklerini söyledi...*¹¹⁵

"... 8 Kasım'da İzmir'e gitmek için Bursa'dan yola çıktık, yaya üç buçuk saatlik yolda olan Tartali köyünde geceledik. Eski Kaplıcaların bulunduğu Çekirge'yi ve daha ilerde, Uludağ'dan doğan ve Mudanya yakınlarında denize dökülen küçük Nilüfer ya da Meraplı ırmağı köprüsünü geçtik... Solda bir tepe dizisi yükseliyor; bu tepenin üstünde, hiçbir Türkle bir arada olmaksızın kendi evlerinde tek başlarına yaşamak için iki kat cizye ödeyen ve yılda yalnızca gezgin bir kadıyla karşılaşan Rumların yaşadığı küçük bir kasaba olan Fizidar bulunuyor.

*9 Aralık. Dokuz saatlik bir yürüyüşten sonra, çevresi yirmi beş mil, genişliği yedi-sekiz mil olan ve birçok ada ve birkaç yarımada ile kesintiye uğrayan Abuyona gölünü görmeye başladık;... Göldeki adaların en büyüğünün çevresi üç mil; göl, büyük olasılıkla eski Apollonia kenti olan... köyle aynı adı taşır: Abuyona. Karagas aynı gölde, başka bir adada bulunan bir Rum köyüdür, ama bu köyde birkaç Türk de yaşamaktadır...*¹¹⁶

1702 yılında Bursa'yı ziyaret eden Fransız seyyah Paul Lucas şehir hakkında kaydettikleri şunlardır:

"Akşam yemekten sonra şehir çevresini dolaşmaya çıktık. Güvenli olduğu için Asya'dan gelen tüm tüccarların kalmayı tercih ettiği 'Cam'lar [Hanlar] gözümüze ilişti. Bu 'Cam'larda, suyun bolca aktığı çeşmelerin bulunduğu mescitlere rastlanır.

¹¹⁵ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 53.

¹¹⁶ Joseph De Tournafort, *a.g.e.*, s. 241-242.

*Bahsettiğim hanların çoğunun kapısının üzerinde büyük askeri topların bağlı olduğu bir tür demir direk mevcuttur.*¹¹⁷

1745 yılında Bursa'yı ziyaret eden İngiliz seyyah Richard Pococke'un şehir ve çevresi hakkında kaydettiklerinin bir kısmı şöyledir:

“Panormo/ Bandırma’ dan başlayarak 5 saat sonra Dascylis’in güneyinde ve yaklaşık 4 millik bir uzaklıkta bulunan Doluköy denilen bir yer vardı, bunun hemen yanındaki tepede bir kule keşfettim. Bu kulenin yanında Miletopolis olmalıdır. Panorma’dan güneye 20 mil gittikten sonra, bu harabelere 12 mil uzaklıktaki Mihaliç’e geldik. Büyük bir kent olup, 2 mil alana yayılmıştır...

*Mihaliç’te (Karacabey) yaklaşık 500 Rum aile ile, 200 Ermeni aile var. Her cemaat kendine ait bir kiliseye sahip. Büyük bir ipek pazarıdır...*¹¹⁸

“Ülke, bu yerden Panormo’ya kadar köylerle dolu ve verimli bir ovadır. Civarındaki tarlalar da çok iyi işleniyor. Kentin doğusunda bir fersah uzaklıkta Loupad/Ulubat adında viran halde ve kapalı bir yer vardır. Kendisi de Loupad adını taşıyan dere, Mihaliç’in doğusunda, Apollonia Gölünden çıkar ve Rhyndakos ırmağına ulaşır... Gölün kuzeydoğusunda, ufak bir ada üzerinde İstanbul ipek ve sirke veren ve Abellionte/Apollonia adı verilen bir kent vardır.

Bursa yaklaşık 4 fersahlık bir uzaklıkta ve bir fersahlık genişlikte olan bir ovada. Olimpos’un eteğinde bulunuyor. Bu ova, güney tarafından da Montania Körfezi boyunca uzanan tepeler ile sınırlanıyor.

¹¹⁷ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 74.

¹¹⁸ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 65.

Varoşları dahil, kentin çevresi 6 millik olabilir. Kale en yüksek yerde ve dik bir kayalık yerde kurulmuş. Sözkonusu kayaların arasında şahanen bir görüntü oluşturan ağaçlar var. Kentin öteki bölümü ile varoşları, kalenin her tarafında, özellikle doğu tarafında inşa edilmiş. Kuzey tarafında birkaç ev bulunuyor. Rumların oturduğu varoşlar, şatonun batısında bulunuyor. Metropolitleri ve üç kilisesi olan yaklaşık 600 aileden oluşuyor... Doğuda, Başpiskoposlarıyla Ermenilerin oturduğu varoş var. Yaklaşık yüz aileden oluşuyor ve bir kiliseleri var.¹¹⁹

“Sonraki ayın 18’inde kervanla İznik’e gittim. İznik’e giderken kuzeydoğuya doğru yol alırken, bölge tamamıyla dut ağaçlarıyla kaplıdır. Biz sadece 4 mil gittikten sonra Suhgerly/Susiğırlığı (Gürsu) adlı bir köye geldik. Orada bir papazın bahçesinde yattık...”¹²⁰

“Gemlik

Burası ovanın kuzeybatı ucunda bulunuyor. Hem iki küçük tepede, hem de deniz tarafında bulunan ovaya uzanıyor... Bu kent İznik’e 24 millik bir uzaklıkta bulunuyor ve Başpiskopos’u bir saraya sahip. Orada barındım fakat Başpiskopos, 12 başpiskoposların beşincisi olduğundan genelde İstanbul’da oturuyor. Kentin 600 Rum ailesi, 7 kilisesi... var.

Ayın 23’ünde Montania/Mudanya Körfezi boyunca 12 mil yol aldıktan sonra aynı adı taşıyan kente vardık... Mudanya, Bursa’nın kuzeyinde ve sözkonusu kente 12 millik bir uzaklıkta bulunuyor. Bir millik uzaklıkta olan kent, sahil boyunca tek sokak oluşturuyor. Yedi kiliseye sahip olan kentte yaklaşık 700 Rum ailesi ve 300 Türk ailesi vardır. Bursa Başpiskoposu burada yılın belirli bir süresinde oturduğu bir saraya sahip...”¹²¹

¹¹⁹ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 66-67.

¹²⁰ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹²¹ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 70-71.

1767 yılında, Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr şehri ziyaret etmiş ve gördüklerinin şöyle kaydetmiştir:

“13 Ocak 1767’de Kütahya’dan kervanla Bursa’ya geldik. Gelirken içinden geçtiğimiz ovanın her yanına dağılmış köyler ve dutluklar gözümüze ilişti. Sadece bahçelerde değil, ormanların içinde bile kestane ve farklı cinslerde meyve ağaçlarına rastladık...

Bursa’dan yapılan ticaret, en başta ham ipeği ve ipekli kumaşları içerse de, şehirde her türden yiyecek ve aklınıza gelebilecek her cins meyve boldu.”¹²²

1779 yılında şehri ziyaret eden İtalyan gezgin Domenico Sestini, Bursa’daki dutçuluk ve ipek üretimi üzerine ayrıntılı bilgiler verdiği seyahatnamesinin bazı bölümleri şöyledir:

“Brusse’nin [Bursa] engin ovası, dut ve ceviz ağacı ormanlarıyla birlikte zengin üzüm bağları ve binlerce cins diğer bitkilerle kaplıydı. Dönüşte her çeşit ürünün bulunabildiği, uçsuz bucaksız Besestein’den [Bedestan] geçtik. Ancak burayı daha önce bahsettiğim Konstantinopolis’dekiyle karşılaştıramayız. Şehrin zenginliğini yangın ve benzeri felaketlerden korumak amacıyla, çeşitli sultanlarca ve hatta sıradan kişilerce yaptırılmış olan, söz konusu binalar hakkında daha fazla bilgi vermeyeceğim.

¹²² Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 75.

Bursse bölgesinin büyük kısmı dutluklarla dolu. Bu dutluklar bölgenin görüntüsünü alabildiğine güzelleştiriyor. Orada yaşayanlar için dutçuluk ilginç bir konu: Bithinie’de dut ağaçlarından daha zengin ve yararlı başka bir ekin yok.”¹²³

“Şimdi ipeği işledikleri Brusse imalathanelerinden bahsedelim. Şehirde, ayırım gözetmeksizin Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi ustaların çalıştığı bini aşkın meslek var...”¹²⁴

“Muslin imalatının bahse değer bir özelliği gözüme çarptı ki bu da bu alanda genellikle Ermenilerin uğraşıyor olması... Bursse bölgesinde üretilen sıraladığım başlıca kumaş çeşitleri, şehre büyü zenginlik katar ve halkın oldukça yaygın bir biçimde sürdürdüğü ticaretin merkezini oluşturur.

Şeker, kahve, kağıt, demir, çivi, ilaç, ‘cochenille’ [?] ve kanvas Bursa’da bulunmaz. Bursa söz konusu ürünleri Fransız menşeli bir ticaret firmasından satın alır. Firma bu kalemleri önce Konstantinopolis’den Mudagna’ya [Mudanya], oradan da at arabalarıyla Brusse’ye getirir. Nakliye sadece birkaç saat sürer. Pamuk bölgeye Manassia’dan [Manisa] gelir. Angeri [Ankara], Smye [İzmir] ve Alep’ten [Halep] gelen kervanlar ve Mecque’den [Mekke] dönen hacılar, Bithnie’nin baş şehrinin diğer gerekli ihtiyaçlarını getirir.”¹²⁵

Şehri, 1786 yılında ziyaret eden Fransız subay, Lafitte-Clavé, şehir ve ipek ticareti hakkında şunları not etmiştir:

“Bu büyük şehirde tam olarak kaç kişinin yaşadığını bilmiyorum. Ancak bunu 30.000 erkek olarak hesaplayabileceğim kanısındayım: Türkler, Rumlar,

¹²³ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 76.

¹²⁴ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 80.

¹²⁵ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 81.

Ermeni ve Yahudiler. Burada muazzam ipek ticareti yapılıyor... Fransa'dakiler kadar büyük imalathanelere burada rastlanmaz. Yaşları 0 ila 10 aranda olan çocuklar [?] bu imalatçılara yardım ediyor. Yardımcılarıyla birlikte Yeni Kan'daki bir köşesini [dörtte birine yakın] tamamen işgal eden iki Fransız tüccar var: Bay Pastourel ve Bay David. Buradan İpek, yabani tavşan derisi ve diğer bazı kumaşları satın alıp, kaliteyle işlenmiş için Fransa'ya gönderiyorlar. Bu ticaret genişletilse çok daha karlı olabilir aslında, fakat Türkiye'de ulaşımda koruma, emniyet ve rahatlık yok.

Brousse bölgesinden giden malları büyük bir kısmı Smyrne'ye götürülür ki, bu da ulaşım masraflarını daha da artırır. Şehirde tuğladan ve tonozlu pek çok Kan veya han var. Her Hanın avlusunda bir çeşme ve yalak her zaman bulunur. Ayrıca bir Pazar ve Bezestein [Bezestan] mevcut. Bu mekanlarda alabildiğine mal var. Bir yönüyle imalatçı olan çok sayıda tüccar, kendi dükkanlarında çalışıyor.

Brousse çevresindeki kırsal alan işlenmiş ve göz alıcı. Tarlalar, üzüm bağları ve hepsinden de fazla dutluklar görülebilir... Mudagna'dan [Mudanya] Brousse'ye kadar, her yerde bu saydıklarım vardır.¹²⁶

1793 yılında şehri ziyaret eden Alman seyyah Von Ignatz von Brenner, Bursa ve ipekçilik hakkında şunları kaydetmiştir:

"İpek kozalarıyla süslü göz alabildiğine dutluklar vardı. Yollar labirent gibiydi ve yağmurla eriyen karlardan ötürü suyla kaplıydı...

Akşam 6'ya doğru Bursa'ya vardık. Bizi dosdoğru Yahudi Mahallesine çıkaran harap bir geçitten şehre girdik. Orada bir Fransız tüccar bizleri büyük bir konukseverlikle karşıladı...

¹²⁶ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 81-82.

Ham ve işlemiş ipek Bursa ticaretinin merkezini işgal ediyor. Bursa ve çevredeki kırsal sahada, yaklaşık 80.000 tefe [120.000 okka] ham ipek üretiliyor ve elde edilen ipek tefesi 30 kuruşa [piaster] satılıyor... Burada 700 dokuma tezgâhının olduğunu öğrendiğimizde, ipekçiliğin şehir için taşıdığı önemi anlamak daha kolay oldu. İpeklere ve yarı ipeklilere gelince, yılda yaklaşık 126.000 parça üretiliyor ve bu parçalar İstanbul, İzmir ve Mısır'a gönderiliyor...

Bursa'da üretilen bahsi geçen [ipekli] ürünler, tüm Türkiye'de rağbet görüyor. Bunun yanında, özel desenliler de yok değil. Türklerin gömlek yapımında kullandıkları 'Burund schück' [bürümcük] denilen kumaş da, Bursa'da üretiliyor. Bu gömleklere en çok talebin Selanik'ten geldiğini söyleyebilirim.¹²⁷

Bursa'yı ziyaret eden, 18. yüzyılın son seyyahı İngiliz James Dallaway şehir hakkında şunları not etmiştir:

"Bursa geniş ve kalabalık... 'Bezesten' oldukça büyük, 'khan'lardan bir ferah...

Ham ipeğin alım satımı ve ipekli ürünlerin küçük çaplı imalatı şehir sakinlerine iş sağladığı gibi ticaret de yaratıyor. Bursa'nın ipekliler için büyük bir Pazar oluşunu da söylemeliyim.

Bir sonraki günün sabahında hayal edemeyeceğiniz ölçüde zor bir şeye giriştik: Olimpos Dağı'na tırmanmaya başladık. Çevresi yaklaşık 40 mil

¹²⁷ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 82-83.

*uzunluğunda, tek bir kütleden çok ardı ardına yığılmış sarp bir dağ kümesiydi (üç bölgeye ayrılması mümkündür). İlk tepede dutluklar ve çeşitli çalılar bulunur...*¹²⁸

1833 yılında Bursa'yı ziyaret eden Charles Texier şehirle ilgili bahsettiği birçok şey yanında, Hristiyanlar ve ipek üretimi hakkında şunları kaydetmiştir:

"Hristiyan mahallesi, şehrin doğu kısmında yer alır. Ermeniler ve Rumlar, İstanbul patrikhanesine bağlı, kendi mezheplerinden birer Metropolitin yönetimi altındadırlar. Bursa'daki Hristiyan kilisesi çok çaresiz kalmış olan Hristiyanlar, bugün dış görünüş olarak özel evlerden güçlükle ayrılabilen fakir kiliselerden ancak faydalanabiliyorlar. Türklerin mahallesi, şehrin merkezinde yer alır; kervansaraylarla bedesten ve çarşı buradadır.

... Uludağ (Olimpus)'ın etekleri, ipek böceğini besleyen sık dut ağaçları ile tamamen örtülmüştür...

... Bursa, ipeklerinin çokluğu ve güzelliğiyle bütün dünyada bilinen bir şehir olmuştur. Çıkardığı ipek kumaşlar, bütün Türk İmparatorluğunda yaygındır; fakat Avrupa'da az bilinir.

Bursa'nın ününe neden olan ipekçilik sanatının hiçbir büyük fabrikası yoktur. İşçiler, Lyon'da olduğu gibi odalarda çalışırlar...

*... Ham ipek de Bursa'nın her zaman büyük bir ihracat ticaretine temel olmuştur...*¹²⁹

¹²⁸ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 83.

¹²⁹ Charles Texier, *Küçük Asya Bithynia*, İstanbul 1997, s. 203-204.

1833 yılında şehre misyonerlik çalışmaları için gelen Eliza Cheney Abbott Scheider, Bursa'da kaldığı süre boyunca, Amerika'da bulunan Alman Protestan Kilisesi üyelerine mektuplar yollamıştır. İlk defa 1846 yılında basılan mektuplarında, bahsettiği pek çok konu dışında, şehirdeki Hristiyanlar ve kiliseleri hakkında yazdıklarının bir kısmı şöyledir:

“Bu şehirde üç Rum kilisesi bulunuyor. Rum Piskopos yılın belli bir bölümünü burada, diğer zamanını da Marmara Denizi kıyısındaki Mudanya kasabasında geçiriyor. Bu üç kiliseye bağlı dokuz veya daha fazla sayıda Rum papaz var.

*Ermenilerde papazlık konusuna geçeceğim. Yaklaşık on bin kişilik Ermeni nüfusu için sadece bir kilise bulunuyor. Bu kiliseye bağlı bir piskopos, iki vartabed (vaiz) ve on altı papaz var. Piskopos ise sık sık değişiyor. Şu anki piskopos buradaki görevine kısa süre önce başladı...*¹³⁰

1837 yılında Bursa şehrini ziyaret eden seyyah Robert Walsh, şehrin nüfusu ve ekonomisi hakkında şunları kaydetmiştir:

“... Bursa, çevresi sekiz mil olan bir alanı kaplar ve nüfusu, 11.000'i Yahudiler, Rumlar ve Ermeni kiliselerine bağlı Hristiyanlar olmak üzere 75.000 kişidir. Kentin görünümündeki en dikkat çekici şey, kentin büyüklüğüne göre diğer Müslüman kentlerinden daha fazla oranda cami ve minarenin varlığıdır: Bazı gezginler bunu 300 olarak tahmin etmiştir... Tüm nüfusun geçimini sağlayan ipekböceği yetiştiriciliği için yem sağlamak amacıyla her yere dikilmiş dut ağacının

¹³⁰ Eliza Cheney Abbott Schneider, *Bursa Mektupları*, İstanbul 2009, s. 90.

yaprağı kente ayrı bir karakter verir. Bu böceklerin ördüğü ağ çok değerlidir ve Bursa ipeği yalnızca tüm Doğu'da ünlü değil, Asya'ya giden gezginlerin, kendi ülkelerindeki arkadaşlarına gönderdiği, Doğu'ya özgü ilginç şeylerden de biridir...”¹³¹

1837 yılında şehri ziyaret eden bir diğer seyyah Baptistin Poujoulat idi. Seyyahın Bursa hakkındaki gözlemlerinin bir kısmı şöyledir:

“... kenarlarına şahane ağaçlar dikilmiş, iki tane büyük hendek Bursa'yı dört bölüme ayırıyor. Kentte oturan dört ulusun her birisi Bursa'nın bir bölümünde yaşıyor. Anadolu'da, sokakları o kadar geniş o kadar temiz olan ve o kadar iyi kaldırımlarıyla döşenmiş hiç bir kent yoktur.

... Çarşılarında güzel, sayısız mal dolu. Burada her tür parfüm, güzel kumaş ve Doğu'nun en iyi silahları bulunuyor...

90.000 Türk, 5.000 Rum, 3.000 Ermeni ve 2.000 kadar Yahudi, Prusias'ın kurduğu bu kentin nüfusunu oluşturmaktadır. Şu anda Bursa'da sadece üç Avrupalı var. Bunlardan bir tanesi Dauphine eyaletinden gelen ve ipek ticaretiyle uğraşan bir kişidir...

Bursa'da, muhteşem bir doğa ile çevrilmiş; her yerde bol bol bağlar dikilmiş yamaçlar ve her çeşit meyve ağaçları görünüyor. Bursa'nın en yaygın ürününü veren dut ağaçları göze çarpıyor... İpek, aşağı yukarı güney Fransa'da olduğu gibi dokunuyor. Fakat, Bursa, usta ellerden beklenen kazancı alamıyor. Yine de çok güzel kumaşlar dokuyan yüzlerce tezgah var Bursa'da... Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kentlerine, ham kumaşlarını ve ipeklerini gönderiyor.

¹³¹ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

Haklı olarak Bursa'nın Fransa'da bulunan Lyon kentine göre aynı rolü oynadığını söylüyorlar.

Bursa anıtları konusunda biraz konuşacağım. Bursa'da 3 Rum, 2 Ermeni Kilisesi ve Yahudilerin de aynı sayıda sinagogları var. 150 de cami vardır...”¹³²

1853 yılında şehri ziyaret eden Jean Henry Abdolonyme Ubicini'nin Bursa nüfusu ve sanayisi hakkında şunları kaydetmiştir:

“... Nüfusu takriben yüzbin olup beşte dördü Müslüman'dır. Gerisi üç büyük cemaatten Rum, Ermeni ve Katolik Ermenilerinden olup, başlarında metropolitler ve başpiskoposlar bulunmaktadır; Yahudiler de vardır ve onlar da gerek dini, gerek idari konularda hahambaşına bağlıdırlar. Bursa'da temsilcisi bulunan Avrupa devletleri sadece İngiltere ve Fransa'dır; çünkü Avrupalı kolonisi azdır ve sadece Fransız ve İsviçrelilerden kurulmuş olup bunlar ipekçilik ve şarap imalatıyla iştigal etmektedirler.

Şehrin başlıca istihsal maddesi şarap ve ipektir; elde edilen ürün istihlake ve yerli sanayie kullanıldıktan sonra artanı ihraç edilmektedir. Eski devirlerden beridir ünü bilinen ve gerek Orta Doğu'da, gerekse Avrupa'nın belli başlı pazarlarında satılmakta olan Bursa ipekleri son yıllarda enikonu gelişmiştir. Şimdi bu kentte faal dokuz iplik fabrikası 50.000 kilo ipek iplik imal etmekte ve bunlar pamukla veya simle karıştırılarak “Bursa kumaşları” diye ün salan çok güzel kumaşların imalinde kullanılmaktadır...”¹³³

¹³² Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

¹³³ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 127.

1857 ve 1861 yıllarında şehri ziyaret eden George Perrot'un seyahatnamesinin Bursa ile ilgili bölümünün bir kısmı şöyledir:

“8 Mayıs- Sabahın 6’sında Bursa ticaretinin bir bölümünün yapıldığı küçük liman Gemlik’teyiz artık. İlk saatlerdeki gözlemlerimiz bizi hüzünlendiriyor; Dört yıl önce geçirdiği, Doğu’da çok sık rastlanan ve hiçbir şekilde anlayamadığımız bir tevekkülle boyun eğilen büyük yangında Gemlik tümüyle harap olmuştu... Ortalıkta zaten enkaz ve yıkıntılardan geçilmiyordu. Kasabadaki 7 kiliseden yalnızca biri, üç aşağı-beş yukarı eski haline getirilmişti. Burada da, tüm kıyı kesimlerde olduğu gibi, Hristiyanlar büyük çoğunlukta idi. 300 Yunan evine karşılık sadece 20 kadar Türk evi vardı...

Saat 1.00’de Mudanya için yola çıkıyoruz. Sahil boyunca yürüyoruz... Kurşunlu, yarısı Türk, yarısı Rum küçük bir köy...

Bursa, Osmanlı Devleti’nin bu yaşlı ve eski başkenti, aynı zamanda Batılı anlamda üretimin en köklü bir biçimde yapıldığı illerden biri. Bu özellikle ipek dokumacılığında böyle. Avrupa’dakileri andıran ilk ipek dokuma fabrikası 1845 yılında kurulmuştur. Bu fabrikayı kuran da M. Falkeisen adında bir İsveçli. Bugün Bursa’da böyle irili ufaklı otuzbeş kadar fabrika var. 6-7 tanesi Avrupalılara, diğerleri de Ermeni, Rum ve Musevilere aittir.

Bursa’nın nüfusu 50.000 kişiyi aşmıyor. Eskiden daha kalabalıktı. Fakat yaptığım araştırmaya göre, son yıllarda gezginlerin yaptığı ve nüfusun 60.000 kişinin olduğunu savunanlar abartı olmalı. Bu nüfusun çoğunluğu Müslüman. Ondan sonra Rum, sonra Ermeni ve bin kadar Yahudi var. Tüm bu sakinler ipekböceği yetiştiriyor veya ipek dokuyorlar. Sadece Yahudiler ipek ile az uğraşıyor...”¹³⁴

¹³⁴ Nurşen Günaydın, Raif Kaplıanoğlu, *a.g.e.*, s. 138-144.

1883 yılında, Vasileios I. Kandes tarafından şehir ve şehrin tarihi hakkında ayrıntılı bir inceleme, Atina'da yayınlanmıştır. Kitapta, Bursa Merkez'de bulunan Kilise yapıları ve Bursa Ortodoks Kilisesi hakkında ayrıntıların yanı sıra, zamanın Bursa Metropolitliğine bağlı köy ve köylerdeki kiliselerin gösterildiği bir tablo da yer almaktadır. Ayrıca Bursa'nın Piskoposları ve Metropolitlerinin sıralanarak anlatıldığı bir bölümde, toplam 38 adet piskopos ve metropolit tanıtılmakta ve bunların yaptığı işler anlatılırken, son dönem bazı kiliselerin tamirleri ve yeniden yapıldığı dönemler belirtilmektedir. Bu bölümlerden, öncelikle listede bulunan ve Osmanlı döneminde inşaat faaliyetlerine girişen piskopos ve metropolitlerin inşaat faaliyetleri şöyledir:

“27) Kyrillos, döneminde 1705 yılının Eylül ayında Balık Pazarına Aziz Ioannes Theologos kilisesi inşa edilmiştir.

30) Anthimos, Tesalya'nın bir kasabası olan Drakia'dan gelerek 1777 yılında Meleios'un yerine Bursa metropolitlik makamına geçti...

1807 yılına kadar süren, onun başrahipliği zamanında, Bursa'nın Kayabaşı semtine büyük çabalar ve zahmetlerle daha önce 1787 yılında yıkılmış olan Havariler Kilisesi yeniden inşa edildi. Aynı şekilde 1782 yılında ilk defa, 1799 yılında ikinci defa ve 1802 yılında üçüncü defa yıkılmış olan Balık Pazarı'ndaki Aziz Ioannes Theologos Kilisesi inşa edildi... Onun zamanında Pelladario ve Elegmoi'de ve Bursa bölgesinin diğer kasabalarına da başka kiliseler de inşa edildi.”¹³⁵

“35) Anthimos Koutalianos 1833 yılından 1836 yılına kadar Bursa kilisesini idare etmiştir. Onun döneminde Demirkapı semtinde bulunan Taksiarhon kilisesi restore edilmiştir.

37) Konstantinos... 1830 yılında Stromnitse'nin başrahibi olarak atanır. Orada 1846 yılına kadar kaldıktan sonra Bursa'da görevlendirilir ve buranın kilisesini

¹³⁵ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 149-150.

1870 yılına kadar yönetir... Son olarak Hristiyanların yardımı ile Kayabaşı, Susurluk, Tepecik ve Mesaipole kiliseleri inşa edilmiştir...¹³⁶

“38) Nikodemos Tenedios (Bozcaadalı) şu anda Hristiyanların Bursa'daki dini idarecisidir. Heybeliada Ruhban Okulunun en eski yatılı öğrencilerindendir. Bodena kazasından 2 Mart 1870 tarihinde buraya atanmıştır. Bu on üç yıllık süre içinde onun girişimleri ile Kayabaşı, Demirkapı, Syge (Siyi-Kumyaka), Triglia (Trilye-Zeytinbağı), Susurluk, Tepecik ve Neochore (Yenişehir) kız yurtları, Bursa Merkez Rum Okulu ve Mudanya'ya üç kısımdan oluşan kız yurdu, Rum okulu ve ilkokul binaları temelden inşa edildi. Son olarak Elegmoi'de de ilkokulun temeli atıldı. Balık Pazarı semtine, Mudanya ve Arvanitochori'ye (Arnavutköy) kilisesi inşa edildi.”¹³⁷

Vasileios I. Kandes'in aktardıkları arasında, Bursa Metropolitliği ve metropolitliğe bağlı köy kasabalar hakkında şu bilgiler bulunmaktadır:

“Doğuda İznik kazası ile batıda İzmit arasında bulunan Bursa kilisesinin yönetim sınırları kuzeyde Marmara Denizi ve Gemlik Körfezi ve güneyde Uludağ ile çizilmektedir. Gemlik'in (Kios) batısından başlayarak Kestel'e kadar uzanan düz bir çizgi, onu doğu yönünde bulunan İznik Metropolitliğinden ayırmaktadır ve deniz kıyısında bulunan Peleketes Manastırı'ndan başlayan başka bir çizgi de Çekirge köyüne kadar uzanmak suretiyle onu batıda bulunan İzmit Metropolitliğinden ayırmaktadır. Bu son sınır çizgisinden öte Nilüfer çayının iki kıyısında ve Ulubat gölünün yakınında Pistika adının alan Hristiyan köyleri bulunmaktadır. Bu köyler Bursa'dan iki saatlik bir mesafede bulunmalarına rağmen coğrafi konumları dikkate alınmaksızın, günlerce uzaklıktaki İzmit Metropolitliğine bağlıdır.

¹³⁶ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 151.

¹³⁷ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 152.

Bursa'nın kilise çevresi içinde Bursa Metropolitliğine bağlı olan ya da yetmiş bin kuruş düzeyindeki kilise vergisini Bursa Metropolitliğine ödeyen köy ve kasabalar aşağıda sıralanmıştır.^{138,139}

Yazar, Bursa'nın merkezinde bulunan kiliseler ile ilgili olarak da şunları not etmiştir:

“Bursa, fethedildikten sonra egemen dinin ibadet yerleri olan camilere dönüştürülen Hristiyan ibadethanelerinden mahrum kalmışken bugün üç yeni kiliseye kavuşmuş bulunmaktadır. Bunlardan biri Aziz İoannes Theologos adıyla anılan metropolitlik kilisesidir. Hisarın doğu yakasında, Hristiyan semti olan Balık Pazarı'nda bulunmaktadır. Tam bu yerde Aziz İoannes Prodromos adı ile bir eski Bizans metropolitlik kilisesi kurulmuştu. Sözü edilen yukarıdaki kilise ilk defa 1705 yılında yapılmış, ikincisi 1802 yılında gerçekleşmiş ve son kez de 1855 yılında meydana gelen korkunç deprem nedeniyle pek çok yerinde çatlaklar oluştuğu için 1873 yılında yapılmıştır. 1873 yılında, temelden inşa edilen kilise öncekilere nazaran daha geniş bir alana ve daha zarif bir mimariye sahiptir. Bu yapım sırasında Bursa'da başrahip olarak Bozcaadalı Nikodemos bulunmaktaydı. Kilisenin yapım işleri daha çok onun girişimleri ve çabası sayesinde sonuca ulaşmıştır...

Agion Apostolon (Aziz Havariler) Kilisesi Kayabaşı semtindedir. Bu kilise 1787 yılında yıkıldı ve aynı yıl Anthmos'un başrahip olduğu dönemde yeniden ve daha sonra da Andros adasında Konstantin zamanında ikinci defa inşa edildi.

Üçüncü olarak, Demirkapı semtinde, kapısının üzerinde bulunan bir yazıtta belirtildiğine göre ilk defa Sultan Orhan döneminde temeli atılan Taksiarhon Kilisesi

¹³⁸ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 152.

¹³⁹ Tablo - 1 için bkz. ekler.

yapıldı. Bu kilise 1835 yılında Anthimos Kutalyanos'un başrahipliği döneminde restore edildi...¹⁴⁰

1899 yılında Mudanya, Bursa, Karacabey, Susurluk ve Gönen'i kapsayan bir geziye çıkan, Bulgaristanlı seyyah Vasil Kınçev'in Mudanya, Bursa ve Karacabey hakkında tuttuğu notlardan, devrin nüfus yapısı ve ekonomisi hakkındaki bölümlerin bir kısmı şöyledir:

"Mudanya, İncir Limanı adını taşıyan güzel bir körfezin güney kıyısında, kademeli bir konuma sahip... Mudanya'da yaklaşık 700 hane var. Bunlardan 400'ü Türk, geri kalanlarsa Rum. Evler, özellikle Rum mahallesinde, sıklıkla yapılmış... Rumların kız ve erkek ilkokulları ve oldukça bakımlı küçük bir kiliseleri var..."

Burada yaşayanların başlıca uğraşı zeytincilik ve ipekçilik... İncir Limanı'nın baştan sona bütün kıyısı, zeytinin en lezzetlisini ve yüksek değerde odunyağı veren zeytin ormanlarıyla kaplı... İpekçilik endüstrisi bütün Bursa vilayetinde büyük başarılar elde etmekte. Bu endüstri Mudanya çevresinde de çok gelişmiş.

...Kasabadan 1 kilometre uzaklıkta, deniz kıyısında bir yükselti üzerinde Arnavutköy adında yaklaşık 30 ahşap evden oluşan küçük ve yoksul bir Hristiyan köyü var. İnsanları bir zamanlar Arnavutluk'tan buraya yerleştirilmiş, ama dillerini yitirmişler ve şimdi sadece Rumca konuşuyorlar... Yakından küçük kiliseler ve mezarlıklar bulunuyor. Köydeki kilise, dinibütün bir Türk kaymakamının girişimiyle yaptırılmış... Düzlüklerin biraz yan tarafında Rum Mesopoli köyceğizi görünüyor, denizin yakınında güzel bir çukurda ise yine Rum Kurşunlu köyceğizi kurulu."¹⁴¹

¹⁴⁰ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 153-154.

¹⁴¹ Vasil Kınçev, "Küçük Asya'da Mudanya – Bursa – Karacabey – Susurluk – Gönen", *Bursa'da Yaşam*, Bursa Haziran 2007, s. 63-66.

“Mudanya, deniz kıyısında bulunan küçük bir kaza merkezi. Köylerin çoğunluğu Müslüman Türk köylüleri. Bazıları Karamanlı (Hristiyan Türk) köyleri. Rum, yukarıda anılan köyler dışında, kasabanın batısında güzel bir yerde konumlu Trilye köyünde de var. Burası büyük ve varıl bir köy, bölgenin en iyi zeytinleri de burada yetişiyor.”¹⁴²

“Ovanın tamamının çok verimli toprağı ve otlaklar var. Her yerde ipekçilik gelişmiş ve bu uğraş Bursa Vadisi’nde gerçekten çok parlak bir duruma ulaşmış.

Nüfus, özellikle ovanın batı ucunda, seyrek. Rus-Osmanlı Savaşı’ndan önce bu verimli diyarda çok daha az yerleşim varmış. O zamandan beri durum çok değişmiş. Türkiye’nin savaştan sonra yitirdiğı büyük bölgelerden büyük bir Müslüman kitlesi buraya akın etmiş ve nüfusu neredeyse %30 artırmanın ötesinde onu olağanüstü renkli kılmış. Nüfusun başlıca çoğunluğunu Müslüman Türkler oluşturuyor. Yerli ve eski Türkler dışında, kentlerde Kuzey Bulgaristan’dan yeni göç etmiş Türkler var ve bunlar ovadaki Türklerin sayısını ikiye katlamışlar. Bursa çevresinde Kars ve Batum dolaylarından, artık iki kez göç ettirilen... çok Çerkez ve Tatar köyleri var. En sonunda, burada Bosna’dan göç eden Boşnak ve Bulgaristan’dan göç eden Pomakların oluşturduğu bir dizi köy bulunuyor.

Hristiyanlar nüfusun küçük bir kısmını oluşturuyorlar. Rum sadece denize yakın kesimlerde ve biraz da Bursa’da var. Karamanlı, daha çok ovanın orta kısmında ve Bursa çevresinde yerleşmiş. Ermeniler daha çok Bursa’da ve önemsiz sayıda öteki kasabalarda yaşıyorlar...

Şimdi Bursa büyük ve zengin bir vilayetin merkezi konumunda. Bununla beraber kent Ortodoks Rum Metropolitiğı, Ermeni Gregoryen papazı ve Ermeni Katolik piskoposunun merkezi. Büyük Avrupa devletlerinin Bursa’da konsolos yardımcıları var.”¹⁴³

¹⁴² Vasil Kınçev, *a.g.m.*, s. 63.

¹⁴³ Vasil Kınçev, *a.g.m.*, s. 72-74.

“Bursa’nın nüfusu, yaklaşık 8.000 Ermeni, 4.000 Rum ve Karamanlı, 2.000 Yahudi ve geri kalanı da Müslüman Türkler olmak üzere yaklaşık 95.000 kişiyi buluyor. Rus-Osmanlı Savaşı’ndan önce kentin nüfusu yarı yarıya daha azmış. O zamandan bu yana Türk göçmenler yeni ve büyük mahalleler oluşturmuşlar.

Kentteki nüfusun başlıca uğraşı ipekçilik. Burada büyük miktarlarda ipekböceğine bakılıyor ve çok ipek üretiliyor... Bütün ova dut bahçeleriyle kaplı ve bahçelerde böcek yetiştirme binaları var.”¹⁴⁴

“Gayrimüslimlerden en büyüğü Ermeni Gregoryen topluluğu. Topluluk 1.200 hane kadar var ve kent nehrinin doğusunda özel bir semtten oluşuyor... Bu toplulukta kentin başlıca ticaretini elinde tutan varsıl aileler var. Ermeni mahallesinin ortasında güzel bir yere başlıca Ermeni Gregoryen Kilisesi yaptırılmış. Kilise, büyük ve güzel bir yapı...

Ermeni Katolik topluluğu yaklaşık 200 haneden meydana geliyor ki bunlar yönetim tarafından özel ayrıcalıklı sayılırlar. Küçük bir kiliseleri ve gayet küçük bir okulları var...

Ortodoks Patriklik topluluğu, genelde kentin batı kısmında yerleşik yaklaşık 900 haneyi içeriyor... Başlıca Rum kilisesi eski kent surlarının altında, çarşının yanında bulunmakta. Bu, yeni, içi henüz tamamlanmamış bir yapı. Kentin kuzeybatı kısmında metropolitlik evinin yanında Aziz Arhangel adını taşıyan daha eski ve küçük bir kilise var...”¹⁴⁵

“Apolyont Gölü eski çağlarda Artinya adıyla bilinirmiş... Kuzey tarafında küçük bir yarımada yaklaşık 800 Rum ve Türk hanesinden oluşan Apolyon Köyü yer alıyor... Yarısı Rum yarısı Türk olan nüfusu şimdi genelde balıkçılık ve ipekçilikle geçiniyor... Karacabey, Apolyont Gölü’nün batı ucu yakınında, Susurluk Nehri’nin sağ kıyısında, yüksekçe bir yere kurulu küçük bir kasaba... Kasabanın şimdi 7.500 kişilik nüfusunu oluşturan 1.500 hanesi var, bunlardan yaklaşık 5.000’i Türk, 2.500’ü

¹⁴⁴ Vasil Kınçev, *a.g.m.*, s. 74.

¹⁴⁵ Vasil Kınçev, *a.g.m.*, s. 76-78.

*ise Hristiyan... Hristiyan nüfusu Karamanlı, Karamanlılaşan Bulgarlar ve Ermenilerden ibaret. Hepsi Türkçe konuşuyor. Ortodoks Karamanlı topluluğunun 2 Rum kilisesi ve 1 Rum okulu var. Kasabada Rumca neredeyse bilinmemekte. Ermeniler yaklaşık 80 haneden oluşuyor ve bunlar Gregoryen. İnsanlar geçimlerini genelde tarım ve ipekçilikten sağlıyorlar...*¹⁴⁶

¹⁴⁶ Vasil Kinçev, *a.g.m.*, s. 80-84.

4. KATALOG

4.1. Bursa Merkez

Kod: 4.1.1.

Adı: Agion Apostolon Kilisesi

Bulunduğu Yer: Osmangazi İlçesi, Yahşibey (Kayabaşı) Mahallesi

Tarihçe: Agion Apostolon (Aziz Havariler) Kilisesi, Yahşibey (Kayabaşı) Mahallesi'ndeki, Bursa Askerlik Dairesi Başkanlığı bahçesinde bulunan kilise kalıntısıdır. 1652 yılında şehri ziyaret eden Halepli Paul'un seyahatnamesinde geçen, kiliselerden biri *Notre-Dame*'a ithaf edilmiş olan Kayabaşı Mahallesi'ndeki kilisedir.¹⁴⁷ 1883 yılında Bursa'yı ziyaret eden Vasileios Kandes, Agion Apostolon (Aziz Havariler) Kilisesinin Kayabaşı semtinde olduğunu belirterek; kilisenin 1787 yılında yıkılmış ve aynı yıl içinde Anthimos'un başrahipliğinde yeniden ve daha sonra da Andros adasından Konstantinos döneminde, ikinci defa inşa edilmiş olduğunu kaydetmiştir.

Resim: 1¹⁴⁸

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, 151 – 154.; 2. Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 49.; 3. Raif Kaplanoğlu, "Bursa Kiliseleri", *Bursa Araştırmaları*, S. 30, Bursa 2010, s. 21.

Açıklama: Askerlik şubesi bahçesinde olan yapının incelenmesi ve fotoğraf çekilmesine izin verilmemektedir.

¹⁴⁷ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴⁸ Neslihan T. Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa*, C. 1, 2001, s. 196.

Kod: 4.1.2.

Adı: Fransız Katolik Kilisesi

Bulunduğu Yer: Osmangazi İlçesi, Hocaalızade Mahallesi

Tarihçe: Yapının inşa edildiği tarihte Bursa'da Fransız elçisi olarak bulunan Beatrice Sanit Laurent'in verdiği bilgiye göre kilise, 1880 yılında ibadete açılmıştır.¹⁴⁹ Takip eden yıllarda terk edilip harap duruma gelen yapı, 2004 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından restore ettirilmiş ve şehirde bulunan Katolik Hristiyan cemaatin kullanımına tahsis edilmiştir. Kilisede günümüzde ibadet edilmektedir.

Resim: 2 – 7

Çizim: 1¹⁵⁰

Kaynaklar: 1. Esin Şebin, *Bursa'da Fransız Katolik Kilisesi Restorasyon Projesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998.; 2. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 21.

Açıklama: Kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen planlı tek nefli yapıda, ortada dikdörtgen ana mekan, kuzey cephede narteks; güney cephede ise üzeri tonozla örtülü, güneye doğru derinleşen bema bulunur. Yapının cepheleri gotik üslupta kemerlerle hareketlendirilmiştir. Ana mekanın doğu ve batı cephelerinde simetrik olarak, gotik kemerler içinde sivri kemerli üçer ve bemanın iki kenarında birer pencere bulunmaktadır. Narteksin bulunduğu binanın kuzey cephesi, yapının ana girişinin bulunduğu mermer sütunlu bir sundurama, onun üzerinde gotik bir kemer ve kemer içinde ikiz pencere ile en üstte ise bir çan kulesinden oluşmaktadır. İçeride narteksin naosla birleştiği köşelerden doğu köşede bir niş ve karşısında batı

¹⁴⁹ Esin Şebin, *Bursa'da Fransız Katolik Kilisesi Restorasyon Projesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998, s. 24.

¹⁵⁰ Esin Şebin, *a.g.e.*, Restorasyon Planı.

köşede bir kapı ve bitişiğinde galeri katına çıkan bir merdiven bulunmaktadır. Naosun dört köşesinde gotik kemerli birer niş görülmektedir. Bemanın başlangıcında karşılıklı birer kapı nişi ve bemanın ortasında bir niş bulunmaktadır. Galeri katının üzeri düz bir tavanla, naos aynalı tonozla, bema ise beşik tonozla örtülüdür. Yapıda apsis ayrıca vurgulanmamıştır.

Yapıda süsleme olarak naosu örten aynalı tonozun ortasında bir Pantokrator İsa ve iki yanında birer kerobin motifi bulunmaktadır. Motifler yağlı boya ile boyanmıştır. Yapının bezemesinde iç mekanda gotik bitkisel ve geometrik motifler kullanılmıştır.

Kod: 4.1.3.

Adı: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi

Bulunduğu Yer: Osmangazi İlçesi, Demirtaş Köyü

Tarihçe: Günümüzde cami olarak kullanılan kilisenin, batı cephesindeki kapı üzerinde 34 x 54 cm boyutlarındaki beş satılık mermer bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin metninde, Koimesis Theotokos (Meryem'in Ölümü) kilisesinin temeli 3 Şubat 1834 yılında "Demirdesia'nın dindar yerli halkı" tarafından atıldığı belirtilmektedir.¹⁵¹ Günümüzde yapı cami olarak kullanılmaktadır.

Resim: 8 – 13

Çizim: 2¹⁵²

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.; 2. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 153.; 3. Yıldız Ötüken, Aynur Durukan, Hakkı Acun, Sacit Pekak, *Türkiye'de Vakıflar Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara 1986, s. 11.

Açıklama: Kilise doğu-batı doğrultusunda üç nefli bir bazilikadır. Orta nef yan neflerden geniştir. Doğu cephede, üzeri yarım daire çatı ile örtülü, ortada ekseninde bir penceresi olan, dışa taşkın yarım yuvarlak apsis vardır. Apsis içte bir duvar ile naostan ayrılmıştır. Apsisinin içinde iki basamaklı synthronon bulunmaktadır.¹⁵³ İçbükey bir kornişin çatı hizasında bütün cepheleri dolandıran yapı, kiremit kaplı ahşap beşikçatı ile örtülüdür. Batı cephede narteks bulunmaktadır. Narteksin batı cephesinde alt katta ve üst katta dört pencere görülmektedir. Narteksin kuzey kenarında bulunan bir merdivenle ikinci katına çıkılır. Narteksin güney cephesinde ise alt kat bir camekân kapatılmış. Camekânın üst kısmında ise

¹⁵¹ Yıldız Ötüken, Aynur Durukan, Hakkı Acun, Sacit Pekak, *Türkiye'de Vakıflar Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara 1986, s. 11.

¹⁵² Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 54.

¹⁵³ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 12.

saçak altında bir pencere bulunmaktadır. Narteksin kuzey cephesinde ise alt katta kapatılmış bir pencere ve üst katta ise saçak altında bir pencere bulunmaktadır. Yapının batı cephesinin ortasında bulunan basık kemerli kapı ile narteksten naosa geçilmektedir. Kapının üzerinde ise üzeri kireçle boyanmış, yapının kitabesi görülür. Batı cephede kuzey ve güney köşelere yakın birer küçük dikdörtgen pencere ve üstte eksende bulunan bir dikdörtgen pencere nartekse açılmaktadır. Yapının güney cephesinde ise, cephenin batı kenarında tuğla ile örülerek kapatılmış kemerli bir açıklık, onun üzerinde bir ve yanında altlı üstlü, aynı ebatlarda birer kare pencere mevcuttur. Güney cephenin doğuya doğru devamında; aynı ölçülerde, ortada mihraba denk geleni kapatılmış beş pencere ve cephenin doğu kenarda konumu ve ebatları farklı bir pencere bulunmaktadır. Kuzey cephe dışarıdan son cemaat yeri tarafından doğu kenarda bir pencere dışarıdan kalacak şekilde kapatılmıştır. Kuzey cephede güneyden farklı olarak, mihrap hizasında bulunan pencere altında naosa açılan bir kapı bulunmaktadır. Kapının ikiye böldüğü kuzey cephesinin doğu kısmı güney cepheyle simetrik üç pencere, batı kısmında güney cepheye simetrik iki kemerli dikdörtgen ve üç küçük kemerli, kare pencere görülmektedir. Naosta kadınlar mahfili kuzey cepheyi içeride iki kata bölmüştür. Doğru cephede apsis ile çatı arasında kalan kısımda iki küçük kare ve apsis duvarının ortasında bir dikdörtgen pencere açıklığı mevcuttur. Yapının bütününde pencereler içeriden kare ve dikdörtgen kemerli nişler içindedir. Dışarıdan ise kemer alınlıkları örülerek kapatılmıştır.

İç mekanda, karşılıklı yedişer sütun üzerine atılan yuvarlak kemerler üzerine oturan tavan; orta nefin üzerinde düz yan neflerin üzerinde ise eğimli bir yüzeye sahiptir. Çatıyı taşıyan sütunlar kare planlı yüksek kaidelere sahiptir.

Yapıda inşaat malzemesi olarak köşelerde düzgün kesme taş, cephelerde ise tuğla ve moloz taş kullanılmıştır. Yer yer cephelerde pembe renkli sıvalar görülmektedir. Üzerleri sıvanmış ahşap sütunlar, yağlı boya ile boyanarak mermer izlenimi yaratılmaya çalışılmıştır. Güney cephede bir pencere üzerinde, beyaz mermer üzerinde kabartma ile oluşturulmuş bir Latin haçı görülmektedir.

Kod: 4.1.4.

Adı: Mikhael Taxiarches Kilisesi

Bulunduğu Yer: Osmangazi İlçesi, İsmetiye Köyü

Tarihçe: Yapı, 1923 yılından sonra uzun süre boş kalmıştır. 1948 yılında ise camiye dönüştürülmüştür.¹⁵⁴

Resim: 14 – 20

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.; 2. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 153.; 3. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 13.

Açıklama: Yapı doğu-batı doğrultusunda bir bazilikadır. Binanın batı cephesinde narteks, doğu cephesinde ise yan apsisleri yıkılmış üçlü bir apsis düzeni bulunmaktadır. Ana apsis yapının doğu cephesi boyunca yükselmektedir. Ana apsisin iki yandaki daha alçak, yan apsisler yıkılarak kemerleri hizasında, düz duvarla kapatılmıştır. Naos kiremit kaplı ahşap kırmaçatı, apsis ise tek yöne eğimli kiremitli ahşap çatı ile örtülüdür. Yapıda saçak altında üç kademeli bir korniş kuşağı kuzey, güney ve batı cephelerde iki parça halinde yerleştirilmiştir. Binanın giriş eksenini oluşturan batı cephe, dört pilaster ve köşelerdeki duvar payeleriyle beş bölüme ayrılmıştır. Cephenin ortasında iki pilaster ile oluşturulan bölüm içinde eksende, yapının girişi, girişin üst kısımda ikinci katta ise bir pencere bulunur. Bu pencerenin yüksek tutulan kemeri saçak altında son bulur, kemer alınlığında ise 1949 tarihi bulunmaktadır. Eksendeki bölümü oluşturan bu iki pilaster, kemer oluşturacak şekilde birbirlerine yaklaşarak saçak altında kaybolur. İki yanda kalan diğer iki pilaster ise saçak altında birer korniş hattıyla köşe payelerine bağlanarak batı cephenin güney ve kuzey bölümlerini oluştururlar. Batı cephenin kuzey

¹⁵⁴ Raif Kaplanoğlu, "Bursa Kiliseleri", *Bursa Araştırmaları*, S. 30, Bursa 2010, s. 22.

köşesinde yapıya eklenen minarenin kaidesi, cephenin alt bölümünü kapatmaktadır. Cephenin açıkta kalan üst bölümünde ise bir pencere görülmektedir. Batı cephenin güney köşedeki bölümünde altta daire planlı, üstte yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Batı cephenin güney ve kuzey bölümleri ile eksendeki bölüm arasında kalan kısımlarda simetrik olarak altlı üstlü birer toplamda dört pencere bulunur. Yapının güney ve kuzey cepheleri ise sekizer pilaster ve köşe payeleri ile dokuz dikdörtgen bölüme ayrılmıştır. Bu sekiz pilasterden üçer tanesi bir korniş hattıyla köşe payelerine bağlanmış ve her iki cephede de üç kısım ve dokuz bölümden oluşan bir cephe düzeni oluşturulmuştur. Güney cephenin doğu kenarındaki ilk kısımda alt sırada birincisi kapatılmış üç pencere; orta kısımda altta ortada mihraba denk geleni kapatılmış iki kat halinde üçer toplam altı pencere; son kısımda ise batı kenarda nartekse açılan bir kapı ve üstte bir pencere, son kısmın kalan iki bölümünde altlı üstlü birer toplam dört pencere görülmektedir. Kuzey cephe de güney cepheye simetrik olarak kurulmuş olmakla beraber, doğudan ilk üç pencere örülerek kapatılmıştır ve güney cephede nartekse açılan kapı burada mevcut değildir. Doğu cephede yan apsislerin üzerinde ve ana apsisin ortasında ise bir pencere bulunmaktadır.

Narteks içte üç bölüme ayrılmıştır. Kuzey kenarda bulunan bölüme narteksten bir kapı ile geçilmekte ve buradan minareye ulaşılmaktadır. Güney kenardaki bölüm ise bir duvarla örülerek narteksten ayrılmıştır. Buradan ise narteksin üst katına ulaşılmaktadır. Narteksten naosa geçişi sağlayan kapı açıklığının iki yanında bulunan birer pencere örülerek kapatılmıştır. Yapının içerisinde kuzey kenar boyunca kadınlar mahfili eklenmiştir. Doğu duvarında apsisi iç mekandan ayıran duvar iki duvar payesinin arasında bulunmaktadır. Doğu duvarında bulunan bu iki duvar payesi ve batı duvarından günümüze kalan bir duvar payesi, yapının üç nefli olduğunu göstermektedir. Günümüzde ise çatıyı, giriş eksenindeki, bağımsız üç ahşap ayak taşmaktadır. Yapıdaki daire planlı pencereler dışında diğer bütün pencereler ve kapılar yuvarlak kemerli iki kademeli nişler içine yerleştirilmiştir. İçte kuzey ve güney duvarlarda dış cephede bulunan pilasterlerin vurgulandığı görülür.

Yapının doğu cephesi dışında bütün cepheleri sıvalıdır. Doğu cepheden ise yapının inşaatında kullanılan malzemenin moloz taş ve tuğla olduğu görülmektedir.

Kod: 4.1.5.

Adı: Taksiarhon Kilisesi

Bulunduğu Yer: Osmangazi İlçesi, Demirkapı Mahallesi

Tarihçe: Kandes tarafından aktarılan kitabesine göre: *Melekler Mikael ve Gabriel* adına ithaf edilmiş kilise, ilk kez Sultan Orhan döneminde inşa edilmiştir ve Sultan Mahmut tarafından onartılmıştır. Despot *Kyranthimos*, kilisenin restore edilerek, 1835 yılında, Hristiyanların kullanımına açılmasına vesile olmuştur.¹⁵⁵ Ayrıca, 1652 tarihinde, Halep Patriği Mecire ile şehre gelen Halepli Paul, Demirkapı Mahallesi'nde bir kilisenin varlığını not etmiştir.¹⁵⁶ Günümüzde özel mülkiyette depo olarak kullanılan yapının içine girilmesine izin verilmemektedir.

Resim: 21 – 26

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 153 – 154.; 2. Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 49.

Açıklama: Yapı, doğu-batı doğrultusunda bir bazilikadır. Kilisenin üzeri kiremit kaplı ahşap kırmaçatı ile örtülüdür. Doğu cephede, cephe boyunca yükselen yarım daire şeklindeki apsis, bir pencere sırası ve onun üzerinde kiremit kaplı ahşap çatıyla son bulur. Apsis yuvarlağı üzerinde ise apsisin ortasında, yarım yuvarlak kemerli bir, onun solunda üstte basık kemerli bir pencere bulunmaktadır. Ayrıca doğu cephede, üstte apsisin iki yanında, birer yuvarlak kemerli pencere ve güney kısımda altta kapatılmış yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır. Doğu cephenin iki köşesinde, başlıkları cepheden taşan birer pilaster bulur. Yapının kuzey cephesinde ise cephe pilasterler ile bölümlere ayrılmıştır. bu bölümler içinde, yuvarlak kemerli yüksek ve basık kemerli daha alçak olmak üzere iki ve tek katlı

¹⁵⁵ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁵⁶ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 49.

pencereler yerleştirilmiştir. Kuzey cephenin batı kenarında ise bir sundurma bulunmaktadır. Sundurmanın içindeki kapı yapının narteksine açılmaktadır. Yapının güney cephesi ise eğimli yolun etkisiyle yüksekliğini kaybetmiştir. Güney cephenin batı kısmında; üzeri kiremitli ahşap çatı ile örtülü, yolla bina arasındaki yapı, güney cephesinin batı bölümünü kısmen kapatmaktadır. Bu kısımda üç pencere dışarıdan kısmen görülebilmekte bir pencere ise yapının giriş hizasına denk gelmektedir. Bu hizadan itibaren doğuya doğru, güney cephenin alt sırasında kalan üç pencere, içleri örülerek kapatılmıştır. Güney cephenin tamamında kapatılmış pencerelerin dışında dört açık pencere bulunmaktadır. Kilisenin batı cephesinin büyük kısmını binaya bitişik bir yapı kapatmaktadır. Cephede üstte çatı altlığında geniş dikdörtgen bir pencere; altta kare, en altta ise kısmen kapalı üç basık kemerli dikdörtgen pencere görülebilmektedir.

Yapıda güney cephesinde tuğla örgü, batı cephesinde tuğla ve moloz taş karışık olarak, doğu cephesinde ise apsisin üst kısmında hımiş tekniğinde; ahşap tuğla karışık olarak çeşitli yapı malzemelerinin ve tekniklerinin kullanıldığı görülebilmektedir. Kuzey ve doğu cepheler tamamen sıvanmış iken, güney ve batı cepheler kısmen sıvalıdır.

4.2. Gemlik İlçesi

Kod:4.2.1.

Adı: Hagios Taxiarchoi Kilisesi

Bulunduğu Yer: Gemlik İlçesi, Kurşunlu Köyü

Tarihçe: Kilise, 1777–1807 yılları arasında Bursa Metropolitliği yapan Anthimos'un, döneminde inşa edilmiştir.¹⁵⁷ C. Mango tarafından yayınlanan, yapının sekiz satırlık kitabesinde, kilisenin Başmeleklerle ithaf edildiği ve Anthimos tarafından 1803 yılı, Ağustos ayında yaptırıldığı belirtilmektedir.¹⁵⁸

Resim: 27 – 31

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 151,153.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 76.

Açıklama: Özel mülkiyette depo olarak kullanılan, içi bölümlere ayrılmış yapının içine girmek güvenli olmadığından girilememiştir. Kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bazilikadır. Yapının doğu cephesinde bulunması gereken apsisin yıkıldığı anlaşılmaktadır. Binanın üzeri kiremit kaplı ahşap beşikçatılı ile örtülüdür. Çatı saçağının altında içbükey bir korniş bütün yapıyı dolaşmaktadır. Binanın dört köşesinin alt kısımları pahlıdır. Yapının yola bakan güney cephesinde bulunan taş söveli kapının üzerinde parmaklıklı bir pencere onun üzerinde bir niş ve aynı hizada yukarıda saçak altında sonlanan kare bir pencere bulunmaktadır. Cephede alt sırada bulunan ikinci bir kapı ise sonradan açılmıştır. Güney cephenin doğu köşesinin yakınında altta ise bir duvar kısmen yıkılarak bir

¹⁵⁷ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁵⁸ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 76.

pencere açılmıştır. Üst sırada ise taş söveli, parmaklıklı, dikdörtgen, altı pencere bulunmaktadır. Batı cephede ise üstte eksende, çatı alınlığında yuvarlak kemerli bir pencere alt sırada, üstteki pencerenin çaprazlarında yuvarlak kemer alınlıklı birer pencere görülmektedir. Cephenin, ayrıca kuzey kenarında duvar tahrip edilerek kareye yakın ölçülerde bir pencere açılmıştır. Doğu cephede ise üstte saçak altında kemerli bir pencere ve cephenin kuzey ve güney kenarlarında bir dikdörtgen pencere yer alır. Cephede bulunan diğer pencereler ise apsis yıkıldıktan sonra açılmış olmalıdır. Doğu cephenin alt kısmına bazı yapılar eklenmiştir. Kuzey cephe ise özel mülkiyette bir yapı ve bahçesi tarafından büyük bölümü kapatılmıştır.

Güney ve batı cephelerde yapının yer yer dökülmüş olmasına rağmen, pembe renkli bir sıva ile sıvandığı görülebilmektedir. Apsisin yıkılmış olduğu doğu cephe ise tahribattan sonra sıvanmış ve açık kırmızı renkte bir boya ile boyanmıştır. Kilisenin orijinal kapı ve pencerelerinde taş söveler kullanılmıştır. Yapıda inşa malzemesi olarak, köşelerde düzgün kesme taş ve devşirme malzeme, cephelerde ise tuğla ve moloz taş kullanılmıştır.

Kod: 4.2.2.

Adı: Panagia Pazariotissa Kilisesi

Bulunduğu Yer: Gemlik İlçesi, Merkez

Tarihçe: Kilisenin inşa kitabesi bulunmamakla beraber, üzerindeki Türkçe kitabeye göre 1922-23 yıllarında camiye çevrildiği belirtilmektedir.¹⁵⁹

Resim: 32 – 38

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Frederick W. Hasluck, *Christianity and İslam Under The Sultans*, C. 1, Oxford 1929, dipnot 3. <http://ia700208.us.archive.org/22/items/christianityandi032456mbp/christianityandi032456mbp.pdf>, (05.04.2013), s. 244.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 67- 68.

Açıklama: Doğu-batı doğrultusundaki dikdörtgen yapı, gelişmiş kapalı Yunan haçı planlıdır.¹⁶⁰ Naosta pendentifli merkezi kubbe, dört bağımsız destek üzerine oturur. Haç kolları ise birer yarım kubbe ile örtülüdür. Dört adet, köşe hücreleri ile doğudaki kare planlı pastoforium hücrelerinin örtü sistemi çapraz tonozdur.¹⁶¹ Batı cephede yer alan narteks üç bölümlüme ayrılmıştır, bölümlerin üzeri ise beşik tonozla örtülüdür. İç mekanda narteks, batı haç kolu ve köşe hücrelerinin üzerinde galeri katı bulunmaktadır. Galeri katının üzeri ise beşik tonozla örtülüdür. Doğu cephede içten yarım yuvarlak ve dıştan üç kenarlı dışa taşkın apsis bulunmaktadır. Apsisin üzeri ise yarım yuvarlak kubbe ile örtülüdür.

Batı cephede yapının giriş eksenini oluşturan, batı haç kolu hafifçe cepheden taşkındır ve üzeri üçgen bir çatı alınlığıyla ile vurgulanmıştır. Çatı

¹⁵⁹ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁶⁰ Göz. yer.

¹⁶¹ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 68.

hizasında saçak altında dış benzeri bir bezeme kuşağı batı cephenin köşelerine kadar uzanmaktadır. Batı cephe boyuca yükselen bir sağır kemer yapının girişini ve üzerindeki pencere düzenini içine alır. Yapının girişi, ikisi bağımsız küp başlıklı dört mermer sütunun üzerine oturan mermer lento ile oluşturulmuştur. Girişin üst kısımda kademeli silme kuşakların çevrelediği ortadaki daha yüksek olmak üzere, yuvarlak kemerli üç pencere görülmektedir. Batı cephede giriş eksenini dışında, kuzey ve güneyde kalan kısımlarda iki kat halinde birer pencere düzeni görülür. Bu pencerelerin alt kısımlarında, pencere nişi içinde profillerle kare bölümler oluşturulmuştur. Ayrıca pencere kemerlerinin üzerlerine yarım daire silmeler eklenerek pencereler belirtilmiştir. Batı cephenin düzeni güney ve kuzey cephelerde genel olarak tekrarlanmıştır. Güney cephede batı cephenin düzeni dışında, batıda üstte narteksin galeri katına açılan bir pencere, güneybatı köşe hücresi üzerindeki galeri katına açılan bir pencere altta köşe hücrelerine açılan bir kapı bulunur. Güney cephenin doğu ucunda bulunan pastoforium hücresinde ise kapı ve bir pencere bulunur. Güney cephenin orta bölümünde ise batı giriş ekseninin üst kısmı tekrar edilir. Kuzey cephe ve güney cephe simetriktir. Doğu cephe ise günümüz binaları ile çevrilmiş durumdadır. Cephede içten yuvarlak dıştan üç cepheli apsisin üst kısmı, apsis üzerindeki iki pencere, apsisi örten yarım kubbe ve doğu haç kolunun üçgen alınlığı dışarıdan görülmektedir.

İç mekânda narteks güney duvarında bulunan ahşap merdivenler ile üst kata çıkılmaktadır. Narteksten eksendeki üçlü kapıdan ve onun kuzeyinde bulunan bir kapıdan naosa girilmektedir. İçeride güneydoğu köşe hücresi içine bir mihrap nişi yerleştirilmiştir. Apsis içinde ise üç pencere görülür. Kilise içte ve dışta bütün cephelerde sıvalıdır.

Kod: 4.2.3.

Adı: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi

Bulunduğu Yer: Gemlik İlçesi, Şahinyurdu (Benli) Köyü

Tarihçe: -

Resim: 39 – 41

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Hamdi Dostoğlu, Neslihan T. Dostoğlu, *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler*, Bursa 2011, s. 139.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 730.; 3. Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 45.

Açıklama: Yapının doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olduğu kalan duvarlarından anlaşılmaktadır. Yapının kuzeydoğu köşesi ve kuzey cephesiyle doğu cephenin bir kısmı, arka planda görülen kayalık üzerine yerleştirilmiştir. Doğu cephesinde apsis yuvarlağının bir kısmı görülebilmektedir. Apsis yuvarlağının kuzeyinde, yapının kuzeydoğu köşesini oluşturan daire planlı bir bölüm kısmen görülebilmektedir. Daire planlı bölümün hemen yanında yapının kuzey duvarında, kemerli bir niş bulunmaktadır. Yapının güney cephesinin sadece güneybatı kısmı görülebilmekte, batı cephesinin ise bir kısmı belli olmaktadır.

Kilise moloz taş ile inşa edilmiştir. Kuzey ve doğu cephe duvarlarında hatıl izleri görülmektedir.

4.3. Gürsu İlçesi

Kod: 4.3.1.

Adı: Panagia Kilisesi

Bulunduğu Yer: Gürsu İlçesi, Atatürk İlköğretim Okulu Bahçesi

Tarihçe: Kilise, 1846-1870 yılları arasında Bursa başrahipliği yapan Konstantinos dönemde yapılmıştır.¹⁶²

Resim: 42 – 47

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 151,153.; 2. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.

Açıklama: Kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Kilisenin üzeri kırmaçatı ile örtülüdür. Yapının doğu cephesindeki apsis yıkılmıştır. İç mekânda apsis kemerinin profili belli olmaktadır. Doğu cephede, yıkılan apsis yerine, düz duvar örülmüş ve içine yuvarlak kemerli dikdörtgen üç pencere yerleştirilmiş, ayrıca iki yana eklenen birer pencere ile beş pencere doğu cephe oluşturulmuştur. Kilisenin batı cephesi ise iki katlı bir düzene sahiptir; altta ortada kemerli bir kapı ve iki yanda ikişer pencere açıklığı; üstte ise beş pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapının güney cephesinde ise cephenin batı kenarında üstte bir pencere onun altında çaprazda bir kapı ve doğuya cephenin devamına doğru sıralanan yedi yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler görülmektedir. Yapının kuzeyi ise güney cepheyle simetrik düzene sahiptir. Yapıya girişte solda bir ahşap merdivenle çıkılan ahşap bir mahfil bulunmaktadır. İçeride kuzey ve güney cephelerdeki kapı ve pencerelerinin kemerli nişler içine yerleştirildiği görülmektedir.

¹⁶² Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 151.

Kuzey ve güney cephelerdeki pencerelerden en doğuda olan pencerelerin altlarında birer niş bulunmaktadır. Yapının bütün pencereleri ve kapıları yuvarlak kemerlidir. Cephelerde pencerelerin taş söveli olduğu görülmektedir. Söveler hafifçe cepheden taşarak pencerelere profil kazandırır. Pencere kemerlerinde bulunan kilit taşların üzerinde enginar yaprağı motifi kabartmaları görülür.

Yapının köşelerinde düzgün kesme taş malzeme ile oluşturulmuş köşe payeleri bulunmaktadır. Doğu cephede moloz taş ve tuğla malzeme düzensiz olarak kullanılmıştır. Kuzey ve güney cephede tuğla ve kesme taş ile oluşturulmuştur. Batı cephede ise tuğla ile moloz taş, kesme taş yerleştirilerek ve yer yer moloz taş ile örülerek almalı bir duvar örgüsü oluşturulmuştur.

4.4. Karacabey İlçesi

Kod: 4.4.1.

Adı: Hagios Georgios Kilisesi

Bulunduğu Yer: Karacabey İlçesi, Çamlıca Köyü

Tarihçe: 1833 yılında yapılmış olan kilise, Hagios Georgios adına ithaf edilmiştir.¹⁶³

Resim: 48 – 54

Çizim: 3¹⁶⁴

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 380.; 3. Κοτζαερίλης Γιώργος, *Εκκλησιαστική Περιωερεία Απολλωνιαδος Προγας*, Λεβαία Φλωρινης Μαρτιος 1999, s. 45.

Açıklama: Kilise doğu-batı doğrultusunda bazilika planlıdır. Doğu cephede yarım yuvarlak, dışa taşkın apsis tuğla yarım kubbe ile örtülüdür. İçeride apsis önünde bulunan kare kesitli iki destek izi, yapının üç nefli olduğu göstermektedir. Doğu ve batı cephelerde günümüze gelebilmiş çatı alınlığı ve saçak hizasından, mevcut olmayan çatının, iki yöne eğimli beşikçatı olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeybatı köşede ve güney cephede saçak altında ise iki sıra testere dişi hattının kalan parçaları görülür. Yapının batı cephesinin ortasında basık kemerli mermer söveli kapı açıklığı bulunmaktadır. Kemerin üzerinde mermer alınlıkta yapının kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin üst kısmı kazınarak tahrip edilmiş, alt kısmı ise zifte benzer siyah bir madde ile kaplanmıştır. Batı cephesinde kapı açıklığına ek olarak,

¹⁶³ Κοτζαερίλης Γιώργος, *Εκκλησιαστική Περιωερεία Απολλωνιαδος Προγας*, Λεβαία Φλωρινης Μαρτιος 1999, s. 45.

¹⁶⁴ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 423.

üst kısmında; çatı alınlığı içinde saçak altında, kapı açıklığının iki yanına denk gelecek şekilde, tahrip olmuş, iki dikdörtgen pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapının güney cephesinin orta kısmından doğuya doğru, tahrip olmuş durumda, yuvarlak kemer alınlıklı taş söveli üç dikdörtgen pencere ve cephenin doğu kenarında yuvarlak kemer alınlıklı daha küçük bir dikdörtgen pencere bulunur. Güney cephenin batı kenarında ise tahrip olmuş durumda altta dikdörtgen bir kapı ve üstte dikdörtgen bir açıklık görülmektedir. Kuzey cephede üç pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden birisinin taş söveleri ve kemer alınlığı tahrip olmuş diğer ikisinin ise taş söveli yuvarlak kemer alınlıklı olduğu görülmektedir.

Yapının içerisinde doğu cephenin ortasında yuvarlak tuğla kemerli, üzeri yarım kubbe ile örtülü apsis ve iki yanında yine yuvarlak kemerli tuğladan birer niş bulunmaktadır, apsis kemerinin üzerinde ise kemerin ortasında denk gelen dikdörtgen bir pencere görülmektedir. Apsis ile iki yanındaki nişler arasında çatı seviyesine kadar uzanan, birer ahşap duvar payesinden sağdakinin üst yarısı kalabilmiştir. Ayrıca yapının kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde bitişik tuğla yuvarlak kemerli birer niş bulunmaktadır. Kuzey ve güney cephelerdeki pencereler yapının içinden bakıldığında tuğla kemerli nişler içerisine yerleştirildikleri görülmektedir. Batı cephede bulunan kapı açıklığı naostan bakıldığında dışa doğru daralan tuğladan yuvarlak kemerli bir niş içinde olduğu görülmektedir.

Yapının inşasında iç mekânda duvarların ahşap hatıllar ile desteklendiği ve ahşap hatılların tuğla ve moloz taş ile hımış tekniğinde yapıldığı görülmektedir. Ayrıca iç mekanda duvar içlerine üst kısımlarda küçük testiler inşa malzemesi olarak yerleştirilmiştir. Dış cephelerde ise doğu ve güney cepheler kesme taş ve tuğla alması olarak örülmüştür. Batı ve kuzey cephelerde sıvaların döküldüğü kısımlarda tuğla, kesme taş ve moloz taş sıraların örgüsü görülebilmektedir. Yapının güneydoğu köşesinde sıva ile oluşturulmuş, iki tam bir yarım üç Grek haçı kabartması bulunmaktadır.

Kod: 4.4.2.

Adı: Hagios Theodoros Kilisesi

Bulunduğu Yer: Karacabey İlçesi, Harmanlı Köyü

Tarihçe: Kilise, yapımına 1833 yılında başlanan ve 1903 yılında bitirilen Aziz Theodoros'a ithaf edilmiş yapıyla özdeşleştirilebilir.¹⁶⁵

Resim: 55 – 60

Çizim: 4¹⁶⁶

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 382-383.; 3. Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 95.

Açıklama: Yapı doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı tek nefli bir kilisedir. Yapının doğu cephesinde dışa taşkın yarım yuvarlak üzeri yarım kubbe ile örtülü apsisi bulunmaktadır. Batı cephesinde görülen çatı alınlığı ve saçak eğiminden orijinalinde yapının beşik çatılı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Yapının içinde doğu ve batı cephelerde her hangi bir destek sisteminin izi olmayışı, yapının tek nefli olduğu izlenimi yaratmaktadır. Batı cephede apsis hizasında bulunan giriş açıklığının üzeri kemerle örtülüdür. Tuğla kemerli girişin kemer alınlığı tahrip olmuştur. Kapının iki yanında görülen destek izlerinden ve cephedeki sıva kalıntılarından; kapı kemeri hizasına kadar yükselen bir bölümüm bulunduğu anlaşılmaktadır. Kapının sağ üst kısmında bulunan demir konsollar, bu bölümle ilgili olmalıdır. Batı cephenin üst kısmı ise yuvarlak kemer alınıklı, ortadaki dikdörtgen ve büyük yanlardaki ikisi küçük ve kare toplam üç pencere ile cephe çatı hizasında son bulmaktadır. Ortadaki büyük pencerenin alt köşesinde birer metal konsol görülür. İki yandaki küçük pencereler ahşap söveli ve iç kısımda demir parmaklıdır. Cephenin güney kenarında ise tuğla söveli, içi moloz taşla örülmüş bir açıklığın izi

¹⁶⁵ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 382.

¹⁶⁶ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 425.

görülmektedir. Kuzey ve güney cephelerde, doğu kenara yakın, tuğla kemerli ikişer pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere açıklıklarının kemer hizasında, yapının beden duvarları son bulur.

Yapının içinden apsise doğru bakıldığında apsisin ortasında kemerli bir niş onun içinde ise dikdörtgen bir niş görülür. Apsisin iki yanında ve yapının kuzeydoğu köşesinde de birer tuğla kemerli toplam üç niş bulunmaktadır.

Yapının içinde kuzey ve güney duvarlarının alt kısmında iki yatay hatıl izi bulunmakta ve duvarlarda kısmen sıva izleri görülmektedir. Yapının inşasında beden duvarlarında tuğla ve moloz taş malzemenin alması olarak kullanıldığı görülmektedir. Kemerler ve saçak altındaki korniş tuğla ile örülmüştür.

Kod: 4.4.3.

Adı: Mikhael Archangelos Kilisesi

Bulunduğu Yer: Karacabey İlçesi, Eskikaraağaç Köyü

Tarihçe: -

Resim: 61 – 65

Çizim: 5¹⁶⁷

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 381-382.

Açıklama: Kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bazilikadır. Yapının örtü sisteminden bir iz kalmamıştır. Doğu cepheye naostan bakıldığında yarım yuvarlak, üzeri tuğla yarım kubbe ile örtülü apsis ve apsisin iki yanında, cephede ikişer ve kuzeydoğu köşede bir tane daha olmak üzere toplam beş kemerli niş görülmektedir. Nişlerden güneydoğu köşeye bitişik olanı ve kuzeydoğu köşede olanı içten kısmen yıkılmıştır. Batı cephede bulunan yapının giriş açıklığı tamamen tahrip olmuştur. Kuzey cephede ise üç pencere açıklığından kalan alt kısımları görülmektedir. Güney cephede ise pencerelerin bulunduğu alan tamamen yıkılmıştır. Yapının tuğla, moloz taş, köşelerinde düzgün kesme taş ve devşirme malzemeler ile inşa edildiği görülmektedir. İç mekânda üç sıra hatıl izi görülmektedir.

¹⁶⁷ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 424.

Kod: 4.4.4.

Adı: Mikhael Arcestrategos Kilisesi

Bulunduğu Yer: Karacabey İlçesi, Uluabat Köyü

Tarihçe: Kilisenin kitabesine göre, Arcestrategos Mikhael adına olan yapı, Nikaia Metropolit Panierotatos Ioseph zamanında, Lebadokhoria'ya bağlı Mihaliç'in Ortodoks Hristiyanları ve yabancı hayırseverlerin sağladığı parayla, 1843 yılı Eylül ayında, temelden yeniden inşa edilmiştir.¹⁶⁸ Uluabat'ı 16. yüzyılda ziyaret eden S. Gerlach'ın yerleşim yerindeki altı kilisenin adını vermiştir. Bu kiliselerden biri de Aziz Mikhael'e ithaf edilen yapıdır.¹⁶⁹

Resim: 66 – 71

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Frederick W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge 1910, <http://ia600306.us.archive.org/27/items/cyzicusbeingsom00haslgoog/cyzicusbeingsom00haslgoog.pdf>, (05.04.2013), s. 79. ; 2.Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 394-395.; 3. Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 443.

Açıklama: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, kiremit kaplı ahşap beşik çatı ile örtülüdür. Çatı altında dört sıra tuğla ile örülmüş bir saçak korniş yapıyı dolaşmaktadır. Yapının kuzey cephesinde yuvarlak tuğla kemerli, ikisinin içi örülerek doldurulmuş üç pencere ile bu pencerelerin doğu ve batısında içleri örülerek doldurulmuş birer dikdörtgen pencere görülür. Tuğla kemerli pencerelerden, doğu başta kalan pencerenin alınlık altına beş parçalı, taş bir kemer yerleştirilmiş ve pencere açıklığı oluşturulmuştur. Doğu cephede bulunan apsis yuvarlağı yıkılmıştır. Yıkılan apsisin tuğla kemeri cepheden görülebilmektedir, kemer altında moloz taş ile örülmüş duvarda iki pencere ve iki kapı görülmektedir. Üstte eksende, saçak altına

¹⁶⁸ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 395.

¹⁶⁹ Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 443.

yerleştirilmiş taş söveli kare pencere tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Pencerenin kuzey kenarının ortasına bitişik bir haç kabartması ve yine doğu cephenin kuzey köşesinin en üst taşının bitişiğinde bir haç kabartması bulunur. Güney cephe ise büyük oranda değişmiş, sadece doğudan ikinci pencere orijinal görünümde olduğu kaydedilmiştir.¹⁷⁰ Yapının batı cephesinde ise altta eksende bulunan giriş açıklığının, mermerden sövesi tahrip olmuş durumdadır, giriş açıklığının kalan kısımları ve onun üstünde mermer bir kitabe görülmektedir. Kitabenin üstünde ise ahşap bir hatılın batı cephe boyunca uzandığı görülür. Cephe, saçak altında eksende bir pencere ile son bulur. Ayrıca cephenin güney kenarında, duvar tahrip edilerek bir giriş açılmıştır.

Özel mülkiyetteki bahçeler içinde olan yapının çatısı çökmeye devam ettiğinden içine girmek mümkün olmamıştır. Yapının inşasında tuğla, moloz taş, düzgün kesme taş ve mermer kullanıldığı görülmektedir. Doğru cephede moloz taş ve kesme taş malzemenin arasında kullanılan tuğlalar yer yer harç ile sıvanarak saklanmıştır. Kuzey ve batı cepheler farklı taş ve tuğla sıralarıyla almalı bir cephe düzeni oluşturulmuştur.

¹⁷⁰ Yıldız Ötügen ve bşk, *a.g.e.*, s. 395.

Kod: 4.4.5.

Adı: Zoodochos Pege Kilisesi

Bulunduğu Yer: Karacabey İlçesi, Karakoca Köyü

Tarihçe: Yapı 1847 tarihli, Zoodochos Pege Kilisesi'dir.¹⁷¹

Resim: 72 – 77

Çizim: 6¹⁷²

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 384-385.; 3. Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 86.

Açıklama: Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundaki dikdörtgen planlı yapının örtü sistemi bulunmamaktadır. Güneybatı yönündeki cephesi büyük oranda tahrip olmuş ve herhangi bir pencere açıklığı yoktur. Güneydoğu cephede dışa taşkın üzeri tuğla yarım kubbe ile örtülü apsis bulunur. Kuzeydoğu cephede ise kalan kısımlardan görülebildiği kadarıyla tuğla yuvarlak kemerli kısımları yıkılmış, ortadaki pencerenin taş söveleri sağlam diğer pencerelerde sövelerin izleri görülebilen üç dikdörtgen pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzeybatı cephede ise sadece eksende dikdörtgen kapı açıklığı görülür. Kapı açıklığının dış cephedeki kenarları profilidir. Naosta apsis içinde eksende kemerli bir niş, onun iki yanında günümüzdeki zemin seviyesinde iki dikdörtgen niş bulunur. Güneydoğu cephede apsis dışında, kuzey köşede ve kuzeybatı cephenin kuzey köşesinde olmak üzere birbirine komşu iki niş bulunmaktadır. Bu nişlerin güney cephedeki simetrikleri kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla yıkılmıştır.

¹⁷¹ Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁷² Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 426.

Yapının içinde inşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır ve yine iç mekanda tüm cephelerde çeşitli seviyelerde ahşap hatılların izleri görülmektedir. Dış cephede ise tuğla, moloz taş ve kesme taş ile almalı bir cephe düzeni oluşturulmuştur. Pencere ve niş kemerleri tuğladan yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır.

4.5. Mudanya İlçesi

Kod: 4.5.1.

Adı: Agion Apostolon Kilisesi

Bulunduğu Yer: Mudanya İlçesi, Aydınpınar Köyü

Tarihçe: Kilise 1846-1870 tarihleri arasında Bursa başrahipliği yapan Konstantinos döneminde inşa edilmiştir.¹⁷³

Resim: 78 – 86

Çizim: 7¹⁷⁴

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.; 2. Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 151, 153.; 3. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 468-471.

Açıklama: Kilise doğu-batı doğrultusunda üç nefli bir bazilikadır. Yapının doğu cephesinde dışa taşkın, içten yarım yuvarlak dıştan beş kenarlı bir apsis, batı cephesinde ise narteks bulunmaktadır. Dışarıdan görülebildiği kadarıyla apsis üzeri kiremit kaplı bir çatı ile örtülüdür ve çatı altında profilli bir kornişin izi vardır. Ayrıca apsisin dış köşelerinde pilasterlerin bulunduğu görülmektedir. Üzeri beşikçatı ile örtülü olduğu, çatının kalan parçalarından anlaşılan kilisenin çatı hizasından itibaren bir parapet¹⁷⁵ duvarı bulunmaktadır. Parapet duvarı kuzey ve güney cepheleri tamamen dolaşmakta, doğu ve batı cephelerde ise orta nefi vurgulayan yarım daire çatı alınlığıyla birleşmektedir. Parapetin altında çatı hizasında profilli bir korniş saçağı parapet ile aynı hizada yapıyı dolaşmaktadır. Narteksin bulunduğu yapının batı cephesi dört pilaster ile üç bölüme ayrılmıştır. Ortada iki pilaster ve bu

¹⁷³ Vasileios I. Kandes, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁷⁴ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 514.

¹⁷⁵ Parapet (ing. Parepet): Çatıyı gizleyen ve cephe boyunca uzanan alçak duvar. Bkz. Metin Sözen – Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 186.

pilasterler üzerine yerleştirilmiş, yuvarlak çatı alınlığı ile yapının giriş ekseni ve orta nef vurgulanarak orta bölüm oluşturulmuştur. Orta bölüm içerisinde altta eksende yapının ana girişi bulunmaktadır. Giriş açıklığı iki pilaster üzerine oturan profilli bir lento ve onun üzerinde profilli üçgen alınlık ile oluşturulmuş yüzeysel bir sundurmanın içine yerleştirilmiş, iki paye üzerinde lentolu ve yuvarlak kemerli bir açıklıktan ibarettir. Üçgen alınlık içinde tek satır olarak, “*Tanrım, evlerin ne kadar sevilir. 1901*¹⁷⁶” cümlesi ve tarihi yazılıdır. Girişin iki yanında kemerli birer pencere ile orta bölümün alt kısmı tamamlanır. Orta bölümün ikici katında ise giriş ekseni hizasında kalan ortadaki daha alçak olmak üzere bir ve altta kalan pencereler hizasında birer toplam üç pencere yerleştirilmiştir. Orta bölümü vurgulayan yuvarlak çatı alınlığı üzerinde ise ortada giriş eksenindeki yuvarlak ve büyük, onun iki yanında oval ve daha küçük birer pencere bulunmaktadır. Alınlığın saçak hizasında ise silmeli iki korniş hattından alttaki parapet duvarı boyunca bütün cepheleri dolanmakta üstteki ise alınlığı sınırlamaktadır. Orta bölümü oluşturan pilasterler ve batı cephenin köşelerine bitişik yerleştirilmiş pilasterin saçak kornişleriyle birleştirilmesiyle oluşan, batı cephenin kuzey ve güney yan bölümleri içinde ise, alttaki daha büyük olmak üzere, altlı ve üstlü birer pencere bulunmaktadır. Yapının güney cephesi dört pilaster ile üç bölüme ayrılmıştır. Güney cephenin batı köşesine yerleştirilmiş bir pilaster ve doğuya doğru diğer bir pilaster ile oluşturulan birinci bölüm aynı zamanda narteksi de belirlemektedir. Bu bölüm içinde altta narteksin güneydoğudaki köşesine denk gelen pilastere bitişik bir kapı, üstte güney cephenin batı köşesindeki pilastere bitişik küçük yuvarlak bir pencere ve en üstte ortada kemerli dikdörtgen bir pencere görülür. Güney cephenin doğuya doğru olan, kalan diğer iki bölümünde altta daha yüksek kemerli beş dikdörtgen pencere ve üstte daha alçak, kemerli dört dikdörtgen pencere görülür. Ayrıca alt pencerelerin kemer hizasında, içeride galeri katını taşıyan metal gerilerin duvara gömülmüş kısımlarının uçları görülmektedir. Kuzey cephe ise güney cepheye simetrik olarak düzenlendiği plandan anlaşılmaktadır; ancak cephenin çoğunluğu sarmaşıklar ve bitkiler tarafından kapatıldığı için dışarıdan sadece kuzey cephenin narteks kısmı görülmektedir. Batı cepheden nartekse girildiği zaman kuzey duvarda, narteksin kuzeydoğu köşesine bitişik, tahta parçaları ile kapatılmış bir kapı, kapının üzerinde galeri katına çıkan merdivenlerin izleri ve üstte narteksin kuzeybatı köşesine bitişik dışarıdan kısmen kapatılmış kemerli dikdörtgen bir niş içinde yuvarlak bir pencere,

¹⁷⁶ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 468.

en üstte ise ortada saçak altında biten yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere görülür. Narteksin güney kısmı ise bir duvar örgüsü ile ikiye ayrılmıştır. Dışta kalan ikinci kısma güney cephedeki kapıdan girilmektedir. Ayrıca bu kısım üzerinde galeri katının bir kısmı mevcuttur. Narteksten naosa, yivli pilasterler üzerinde dikdörtgen alınlıklı, kemerli bir kapı açıklığı ile girilmektedir. Dikdörtgen alınlık içinde Arapça harflerle bir kitabe boyanarak yazılmıştır. Boyanın altından ise okunması için ayrı bir çalışma gerektiren, Grek harfler ile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Eksendeki kapının iki yanında naosa açılan kapı ve pencere açıklıkları bulunmaktadır. Bunlardan güney kısımda olan ilki kısmen değiştirilmiş, ikincisi tamamen kapatılmış kemerli dikdörtgen iki pencere ve güney cepheye bitişik naosa açılan bir kapı bulunmaktadır. Kapının solunda kuzey kısımda ise aynı düzen tekrarlanmış olmakla beraber ikinci pencere ve kapı açıklığı molozlar tarafından kısmen doldurulmuştur. Doğu cephede ise ortada, içeriden üzeri çeyrek kubbe ile örtülü apsis ve apsis içinde ortada, alt tarafı kapatılmış, kemerli dikdörtgen bir pencere görülür. Apsisin üzerinde batı cepheye simetrik olarak, ortada yuvarlak bir pencere ve iki yanında bir oval pencere bulunmaktadır. Apsisin dışında güney yan nef hizasında doğu cephede kemerli dikdörtgen iki niş ve güney cephede bir niş bulunur. Ayrıca doğu cephede güney yan nef hizasında üstte, kısmen kapatılmış bir pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise naostan bakıldığında, alt sırada kemerli beş pencere ve üstte bu pencereler üzerine yerleştirilmiş galeri katı hizasında kemerli nişler ve pencereler görülür. Alt kısımdaki pencere kemerlerinin bittiği hizada galeri katını taşıyan, duvara monte edilmiş demir konsollar görülmektedir. Kuzey cephede yapı yeşillikler içinde kaybolduğu için pencereleri takip etmek olanaksızdır. Batı cephedeki boya, sıva izlerinden ve doğu cephedeki tavanın kalan parçalarından görülebildiği kadarıyla orta nef üzeri tonoz, yan neflerin üzeri ise düz tavan ile örtülüydü. Doğu cephede orta nef üzerinde tonozun kalan bir kısmının ahşap direklerin taşıdığı yuvarlak ahşap kemerler üzerine oturduğu görülür. Yapının ahşap direkleri içten kare kesitli kalaslar üzerine ahşap çitılar çakılarak yuvarlatılmış, üzerlerine tekrar ince ahşap tabakayla kaplanmış. Yapının pencere, kapı ve nişlerinin üzerlerindeki kemerler yuvarlak kemerlerdir. Kemerler batı cephede taş sövelidir. Yapının içinde tuğla ve alçı malzeme, dış cephelerde ise tuğla, moloz taş, köşelerde düzgün kesme taş ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Güney cephede duvar içine çeşitli ebatlarda küpler inşa malzemesi olarak yerleştirilmiştir. Yuvarlak çatı alınlıklarda bulunan oval ve daire planlı pencerelerde ise vitray parçaları görülmektedir.

Kod: 4.5.2.

Adı: Agios Georgios Kilisesi

Bulunduğu Yer: Mudanya İlçesi Merkezi

Tarihçe: 1834 tarihinde, Agios Georgios adına yapılmış kilise, boş kaldıktan sonra, uzun bir dönem sinema olarak kullanılmıştır.¹⁷⁷ Kilisenin kuzey cephesinde, bulunan pencerelerden birinin alınlığında 1834 tarihli, yedi satırlık bir kitabe bulunmaktadır. Kitabede kilise inşaatı için Mudanyalı bir Rum'un kiliseye taş bağışladığı anlatılmaktadır.¹⁷⁸ Mudanya Belediyesi tarafından onarılan yapı günümüzde Uğur Mumcu Kültür Merkezi adıyla, kültürel faaliyetlere tahsis edilmektedir.

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 463 – 464.

Resim: 87 – 92

Çizim: -

Açıklama: Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Dışarıdan üstü pahlı beşikçatı ile örtülü yapı içte ise hafif kavisli tavan ile örtülüdür. İç mekânda herhangi bir taşıyıcı öge ve nef ayrımı bulunmamakta, çatı beden duvarları tarafından taşınmaktadır. Çatının saçak altında dört kademeli bir korniş hattı kuzey, güney ve doğu cepheleri dolanmaktadır. Doğü cephede dışa taşkın, yarım yuvarlak apsis; batı cephede ise narteks bulunmaktadır. Yapının batı cephesinde ise ortada, profilli yuvarlak kemer ile oluşturulmuş yapının giriş açıklığı, iki pilaster üzerine oturan dikdörtgen mermer bir alınlık altına yerleştirilmiştir. Mermer alınlığın üzerinde taş bir saçak bulunur. Kapının hizasında iki yanında kapı ile aynı boyda ama daha dar ikişerden toplam dört pencere görülmektedir. Cephenin üst bölümünde ise alttaki

¹⁷⁷ Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.

¹⁷⁸ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 463 – 464.

pencerelere göre daha küçük beşerden iki kat halinde, toplam on pencere bulunmaktadır. Ayrıca çatı alınlığında, eksende biri yuvarlak ve büyük, yanlarda ikisi daha küçük ve oval birer pencere açıklığı görülmektedir. Batı cephenin iki yanında kuzey ve güney cephelerin duvarları cepheden hafifçe taşarak batı cepheyi sınırladıkları görülür. Kuzey ve güney cepheleri birbirlerine simetrik olarak üç katlı bir düzen oluştururlar. Cephelerde altta nartekse açılan bir kapı ve yanında üstte kemer kavisinde yarım daire şeklinde pencereli bir niş, üstte ise iki kat halinde ikişerden dört sağır pencere her iki cephede de görülmektedir. Cephelerin doğuya doğru devamında naosa açılan, altta cephenin doğu kısmında bir kapı ve yedi pencere üstte ise nartekse bitişik altta iki, üstte üç pencere görülür. Alt sıra ve ikinci sıranın pencerelerinin kemerlerinde lentolar görülmektedir. Doğu cephede ise apsis cephenin yarısına kadar yükselmektedir. Çatı alınlığı ile apsis arasında ise ortadaki büyük ve yuvarlak, iki yanında elips şeklinde iki pencere ile üçlü bir düzen oluşturulmuştur. Ayrıca iki yanda apsisin bittiği hizada birer pencere bulunmaktadır. Apsisin güney kısmında da bir pencere açıklığı bulunmaktadır.

Batı cepheden nartekse girildiği zaman narteksten kuzey ve güney kenarda bulunan merdivenler ile galeri katına çıkıldığı görülür. Narteksin doğu cephesinde eksende mermer söveli ve lentolu kapıdan ve aynı zamanda kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerde bulunan kapılardan naosa geçilmektedir. Kapılar arasında ikişer dikdörtgen niş bulunmaktadır. Galeri katında ise her iki köşede ve eksende bir kapı naos üzerindeki seyir koltukların bulunduğu asmakat kısmına açılır. Naosta koltuklar ve apsis önüne yerleştirilmiş bir sahne kısmı yer almaktadır.

Yapının kuzey, güney ve doğu cephelerinin kesme taş malzeme ile oluşturulduğu görülmektedir. Batı cephenin kısmen kesme taş ile kaplı olduğu, kalan kısmının ise sıvalı olduğu görülür. Pencere ve kapı kemerleri yuvarlak kemerli ve taş sövelidir.

Kod: 4.5.3.

Adı: Agia Paraskevi Kilisesi

Bulunduğu Yer: Mudanya İlçesi, Dereköy Köyü

Tarihçe: Aziz Paraskevi'ye itaf edilen kilise 1857 yılında yapılmıştır.¹⁷⁹

Resim: 93 – 102

Çizim: 8¹⁸⁰

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 22.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 471 – 472.; 3. Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 39.

Açıklama: Kilise doğu – batı doğrultusunda üç nefli bir bazilikadır. Yapının dıştan beşik çatı ile örtülü olduğu batı cephedeki üçgen çatı alınlığından anlaşılır. İçten ise neflerin üzerinin ortada daha geniş ve yüksek olmak üzere tonoz ile örtülü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Doğu cephede yarım yuvarlaklar ile üçlü bir apsis düzeni bulunur. Ana apsis cephe boyunca yükselir, iki yanda bulunan yan apsisler ise yan cephelerde bulunan pencerelerin hizasına kadar yükselir. Narteksin bulunduğu batı cephenin silme hatlarıyla dört kademeye ayrıldığı görülmektedir. Birinci bölüm, cadde seviyesinden nartekse ulaşan, yarım yuvarlak merdivenler ve iki yanında basık kemerli birer kapı açıklığının bulunduğu yapının alt yapı bölümüdür. Ayrıca alt yapının merdivenler ile iki yandaki kapılar arasında orta yükseklikte birer yuvarlak pencere mevcuttur. Alt yapı bölümünün ortasındaki yarım daire şeklindeki merdivenler ile narteksin giriş kapısı hizasına ulaşılır. Narteksin kuzey, güney ve batı cepheleri küçük ve büyük kemerler ile düzenlenmiştir. Batı cephede giriş kapısı dışında dört büyük ve dört küçük kemerli açıklık görülür. Bunlardan güneydeki küçük olanla ikisi çit çamur ile kapatılmıştır. Kuzey ve güney cephelerde ise ortada bir büyük yanlarda iki küçük kemerli açıklık vardır. Ön cephede taş ve yanlarda ise

¹⁷⁹ Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁸⁰ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 515.

tuğla ayaklar üzerine oturan kemerlerin içlerinde üstte metal gergiler altta ise bir korkuluk duvarı görülür. Batı cephenin, aynı zamanda galeri katına açılan üçüncü bölümü; ortada alttaki giriş açıklığının üzerinde bulunan dışa taşkın çan kulesi ve onun iki yanında simetrik ikişer pencere ve ikişer yüzeysel niş ile oluşmaktadır. Kulenin ortasında eksende bir kemer açıklığı ise kule boyunca yükselmektedir. Son olarak kuzey ve güney cephelerde galeri katına açılan birer pencere bulunmaktadır. Batı cephenin üçgen çatı alınlığı ile son bulan dördüncü bölümünde çan kulesi alınlığın ortasına kadar yükselmektedir. Üstte ise yarım daire profili veren üç parçalı bir pencere düzeni kuleyi çevrelemektedir. Narteksten naosa geçişte ortada dışa taşkın bir kapı ve iki yanında naosa açılan ikişer pencere, köşelerde de merdiven kulelerine açılan ikişer ikiz pencere görülür. Galeri katına ulaşımı sağlayan yuvarlak merdiven kuleleri naosun güneybatı ve kuzeybatı köşelerine denk gelir. Merdiven kuleleri, kuzey ve güney cephelerde, dışarıdan cephe boyunca vurgulanmıştır ve cephelerden kulelere açılan alt katta ve üst katta birer pencere eklenmiştir. Naosta ise kuzey ve güney cephelerde karşılıklı, kemerli beşer pencere bulunmaktadır. Pencerelerden ortadakilerin altında karşılıklı her iki cephede de birer kapı açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca kuzey ve güney cephelerde merdiven kulelerine ve nartekse açılan pencerelere ek olarak bemaya açılan birer pencere bulunmaktadır. Pencere kemerlerinin üzerinde ise daire şeklinde nişler içinde, tahrip olmuş durumda kerobin meleklerinin alçı kabartmaları bulunur. Naos ahşap ikonostasis duvarı ile bemandan ayrılmaktadır. Bemanın kuzey ve güney duvarlarındaki pencereler altında birer çift niş bulunur. Ayrıca apsislerin üçünün de ortasında aynı hizada birer pencere ve yan apsislerde iki, ana apsiste altı niş bulunmaktadır. Üstte ise ana apsiste üç pencere açıklığı ve yanlarda yan apsislerin ekseninde birer pencere açıklığı bulunur.

Yapının örtü sistemini taşıyan, ahşap ayakların üzerinde Korint tarzı başlıklar, kalabildiği kadarıyla görülmektedir. Ahşap ayaklar kare kalas gövdeleri üzerine, çıtalar çakılarak gövdelerine dairesel bir plan kazandırılmış ve çıtaların üzeri ise harçla sıvanarak oluşturulmuştur. Yine ayakların kare kaideleri, gövde üzerine tahta parçalar çakılarak oluşturulmuştur. Ayakların yapı ile beraber açık mavi renge boyanmış olduğu görülür. Ayaklar arasına atılmış kemerleri oluşturan çıtaların kalan parçaları görülmektedir. Kilisenin ahşaptan ikonostasisi oyma ve kabartma teknikleriyle bezenmiştir. Bezemelerde saksıdan çıkan güller, çiçek demetleri, meşaleler, Korint ve İyon sütun başlıkları, yivli sütun gövdeleri, yumurta

frizleri şekillerinde kompozisyonlar görülür. Ayrıca güneybatı köşede bulunan merdiven kulesinin giriş açıklığının üzerinde kısmen günümüze ulaşan freskler bulunmaktadır. Yapının iç mekânında tuğla ve ahşap, dıştan ise tuğla, moloz taş ve kesme taş malzeme kullanılmıştır. Alt yapı mekanın girişindekiler dışında yapıda kemer açıklıkları yuvarlak kemerler ile oluşturulmuştur.

4.6. Nilüfer İlçesi

Kod: 4.6.1.

Adı: Hagios Georgios Kilisesi

Bulunduğu Yer: Nilüfer İlçesi, Gölyazı Köyü

Tarihçe: Mayıs 1837 yılında Gölyazı 'ya gelen seyyah W. J. Hamiton, *Yunan kilisesi*'ne ait harabe bir binada konakladığını kaydetmiştir.¹⁸¹ 1903-6 yılları arasında bölgeyi ziyaret eden Frederick W. Hasluck, Gölyazı 'da Panagia Pantocratissa adında bir yer altı kilisesi ve S. George adında diğer bir kilisenin varlığını ve bu kilisenin baş kilise olduğunu belirtmiştir.¹⁸² Kilise uzun bir dönem harap kaldıktan sonra, Nilüfer Belediyesi tarafından 2009-2011 yılları arasında restorasyon ettirildikten sonra kültür merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸³

Resim: 103 – 105

Çizim: 9¹⁸⁴

Kaynaklar: 1. Frederick W. Hasluck, *Cyzicus*, s. 72.; 2. Neslihan T. Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, *a.g.e.*, s. 104.; 3. William J. Hamilton, *Researchs in Asia Minör, Pontus and Armenia*, C. 2, Landon 1842, <http://ia700303.us.archive.org/8/items/researchesinasi00hamigoog/researchesinasi00hamigoog.pdf> (30.04.2013), s. 88.; 4. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 17-19.

Açıklama: Yapı kuzey - güney yönünde dikdörtgen planlı, üç nefli bir bazilikadır. Kuzey cephede yarım yuvarlak üçlü bir apsis ve güney cephede narteks bulunmaktadır. Yapının üzeri kiremit kaplı beşikçatı ile örtülüdür. Saçak altında

¹⁸¹ William J. Hamilton, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁸² Frederick W. Hasluck, *Cyzicus*, s. 72.

¹⁸³ Neslihan T. Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁸⁴ Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 57.

dolanan korniş doğu ve batı cephede iki parça halinde, güney cephede ise tek parça halinde cepheyi dolandırırken, kuzey cephede çatı alınlığı altında iki parça olarak ortada bulunan pilasterleri köşe payelerine bağlayacak şekilde yerleştirilmiştir. Kuzey cephede bulunan kilisenin ana girişine merdivenle çıkılır. Cephenin eksende bulunan kemerli giriş açıklığı; çatı alınlığı seviyesine kadar yükselip, bir kemer ile birbirine bağlanan iki pilaster içine yerleşmiştir. Giriş açıklığının üzerinde cepheyi iki kata ayıran bir silme kuşağı görülür. Giriş eksenin ikinci katında kemerli bir pencere, onun üstünde ise çatı alınlığının ortasında daha alçak kemerli bir başka pencere bulunmaktadır. Kapı açıklığını içine alan pilasterler dışında, köşe payelerine saçak altı kornişleriyle bağlanan iki pilaster, cephenin iki kenarında eşit birer dikdörtgen alanlar oluşturur. Yan bölümler ile kapının içinde bulunduğu bölüm arasında, altta kemerli iki pencere, üstte kemerli iki sağır toplam dört pencere görülmektedir. Kenarlarda kalan dikdörtgen alanlar içinde ise alt katta daire şeklinde birer, üst katta ise kemerli birer pençe bulunmaktadır. Doğu ve batı cepheler ise simetrik olarak düzenlenmiştir. Cephelerde bulunan dörder pilaster ikiyeşerli olarak üstte saçak altında saçak kornişleriyle köşe payelerine bağlanmış ve ceplerde beşer bölüm oluşturulmuştur. Pilasterlerden kuzeydeki ikisi kuzey köşe payesine, güneydeki ikisi güney köşe payesine bağlanmıştır. Doğu ve batı cephelerinin her ikisinde de kuzeyden birinci bölümde diğerlerinden daha aşağıda merdiven kulelerine açılan birer pencere bulunur; ikinci bölümde altta iki, üstte bir toplam üç kemerli pencere; üçüncü ve aynı zamanda orta bölümde altta iki, üstte iki toplam dört kemerli pencere; dördüncü bölümde alt sırada bir pencere; beşinci bölümde alt sırada bir pencere bulunur. Batı cephede doğu cepheden farklı olarak beşinci bölümde pencere altında kemerli bir kapı görülür. Güney cephe ise ortada cephe boyunca yükselen yarım daire ana apsis ve iki yanında daha alçak ve dar birer yan apsis ile oluşturulmuştur. Ana apsis üzerinde, yan cephelerdeki alt pencereler hizasında bir pencere ve üstte saçak altında üç yuvarlak pencere; yan apsislerin üzerinde ise birer yuvarlak pencere bulunur. Yapının içine girilme fırsatı edinilememiştir. Yapının batı cephede alt sırada bulunan yuvarlak pencereler dışındaki tüm kapı ve pencerelerinde kullanılan kemerler yuvarlak kemerlerdir. Pilasterler ve köşe payelerinin üzerlerinde profilli başlıklar bulunur. Kilisenin cephelerinde görülebildiği kadarıyla yapının inşasında tuğla, moloz taş ve kesme taş malzeme ile almalı duvar tekniği kullanılmıştır.

Kod: 4.6.2.

Adı: Hagios Ionnas Theologos Kilisesi

Bulunduğu Yer: Nilüfer İlçesi, Çatalağıl Köyü

Tarihçe: Kilise 1847 yılında inşa edilmiştir.¹⁸⁵

Resim: 106 – 111

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s.23.; 2. Yıldız Ötügen ve bşk., *a.g.e.*, s. 16.; 3. Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 74.

Açıklama: Doğu-batı yönündeki, dikdörtgen planlı yapı günümüzde depo olarak kullanılmaktadır. Doğu cephedeki apsisin yıkıldığı, kalan izlerden görülmektedir. Apsis üzerinde bulunan daire planlı pencere ise örülerek kapatılmıştır. Çatı alınlığından yapının orijinal halinde beşikçatı ile örtülü olduğu anlaşılmakta, ayrıca üç sıra tuğla ile bir korniş hattının saçak altında yapıyı dolaştığı görülmür.Yapının batı cephesinde bulunan demir kapının üstünden bir kemerin kavisini kısmen görülmektedir. Kapının üst kısmında ise dikdörtgen bir açıklık örülerek kapatılmıştır. Yapının güney cephesinin batı kenarında üstlü altlı birer pencere ve onların yanında bir kapı açıklığı, cephenin doğuya doğru devamında ise üç pencere açıklığı görülmektedir. Kuzey cephede ise biri tahrip olmuş ve hepsi tuğla ile örülerek kapatılmış üç pencere açıklığı mevcuttur. Yapının içinde, yıkılan ana apsisinin iki yanında birer niş mevcuttur.

Yapının inşasında moloz taş, ahşap, tuğla ve düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

¹⁸⁵ Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 74.

Kod: 4.6.3.

Adı: Agios Georgios Kilisesi

Bulunduğu Yer: Nilüfer İlçesi, Özlüce Köyü

Tarihçe: Kilisenin inşaatı 1886 yılında başlamış, 1912'de tamamlanmıştır.¹⁸⁶ Yapı uzun yıllar cami olarak kullanıldıktan sonra terk edilmiştir.¹⁸⁷ Kilise Nilüfer İlçesi Belediyesi tarafından restore edildikten sonra kültür evi olarak hizmete açılmıştır.¹⁸⁸

Resim: 112 – 117

Çizim: 10¹⁸⁹

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 143-144.; 3. Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 35.; 4. <http://www.Bursadakultur.org/kulturmerkez4.htm> (03.05.2013)

Açıklama: Yapı kuzey-güney doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen planı, üç nefli bir bazilikadır. Yapının üzeri beşikçatı ile örtülüdür, çatının altında dışa taşan bir saçak kornişli bütün yapıyı dolaşmaktadır. İçten ise orta nef üzeri beşik tonoz, yan neflerin ve galeri katının üzeri ise kemerler üzerinde oturan düz tavanla örtülüdür. Yapının kuzey cephesinde eksende bulunan yarım yuvarlak apsis cephe boyunca yükselmektedir. Apsis üzerinde altta eksende bir, üstte saçak altında ortada ve iki yanında kuzeybatı ve kuzeydoğu yönüne bakan birer toplam dört pencere açıklığı görülür. Apsisin dışında, kuzey cephede, yan neflere açılan saçak kornişine yakın birer pencere bulunmaktadır. Apsisin batısında kalan minarenin kaidesi cephenin alt kısmını kapatmaktadır. Yapının doğu ve batı cepheleri ise simetrik olarak düzenlenmiştir. Altta doğu ve batı cephelerin güney köşelerini galeri

¹⁸⁶ Κοτζαερίλης Γιωργος, *a.g.e.*, s. 35

¹⁸⁷ Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.

¹⁸⁸ <http://www.bursadakultur.org/kulturmerkez4.htm> (03.05.2013)

¹⁸⁹ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 189.

katına çıkan merdiven kuleleri kaplamaktadır. Her iki cephede de merdiven kulelerine açılan birer yuvarlak küçük pencere ve kulelerin kuzeye bakan kenarında birer kapı bulunur. Kuzeye doğru cephelerin devamında kuzey baştaki daha küçük olmak üzere, aynı kemer hizasında altı pencere görülmektedir. Yapının giriş eksenin bulunduğu güney cephede ise altta ortada yapının ana girişi ve iki yanında birer pencere, kenarlarda ise cephenin doğu ve batı kısımlarının kaplayan merdiven kulelerinin devamı görülür. Kulelerin iç kenarları yuvarlatılarak pahlanmıştır. Üstte yapıdan dışa taşkın galeri katı ise yapıyı doğu, batı ve güney cephelerde “u” şeklinde; güneyde tamamen, doğu ve batı cephelerde ise altta kuzey kenarlardaki son iki pencere hizasına kadar kaplamaktadır. Galeri katı her üç cephede de dışta merdiven kuleleri, kemerli ve metal gergili tuğla ayaklar ve içte yapının beden duvarları üzerine oturmaktadır. Bir silme hattı güney cepheyi iki kata ayırmaktadır. Galeri katının doğu ve batı cephelerinde altısı sağır toplam on iki, güney cephesinde ise ikisi sağır toplam beş pencere görülür. Güney cephede galeri katının üzerinde üçgen çatı alınlığı ekseninde ise yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Çatı alınlığının başlangıcındaki ve saçak altındaki profilli silme hatları, alınlığı çevreledikten sonra cephenin köşelerinde birleşerek yapıyı dolaşmaktadır. Naosta mekân, karşılıklı dörder Korint başlıklı sütun ile üç nefe ayrılmıştır. Ortadaki nef ahşap beşiktonozla örtülü, yan nefler ve galeri katı düz tavanla örtülüdür. Sütunlar, kemerler ile birbirlerine, yan neflere ve beden duvarları üzerindeki, alçak galeri katı sütunlarına bağlanmıştır. Naosta, apsis içinde iki tane, apsisin iki yanında yan neflerin kuzey cephelerinde birer tane ve yapının kuzeybatı köşesine bitişik bir niş bulunmaktadır.

Yapıda inşaat malzemesi olarak tuğla, kesme taş ve moloz taşın kullanıldığı dış cephelerde görülmektedir. İç mekanda ise yapı sıvalıdır. Dış cephede kemerlerde tuğla malzeme kullanıldığı görülmektedir. Bütün kemerler yuvarlak kesitlidir. Dış cephede ve iç mekânda metal gergilerin kemerler arasında, cephelerde duvar içlerinde kullanıldıkları görülmektedir.

4.7. Mustafakemalpaşa İlçesi

Kod: 4.7.1.

Adı: Hagios Paraskeva Kilisesi

Bulunduğu Yer: Mustafakemalpaşa İlçesi, Akçapınar Köyü

Tarihçe: 1904 tarihinde inşa edildiği belirtilen Hagios Paraskeva kilisenin bu yapı olduğu düşünülmektedir.¹⁹⁰ Ayrıca yapının batı cephesinde bulunan kapının üzerinde 1928 tarihi yazılı olduğu kaydedilmiştir.¹⁹¹

Resim: 118 – 125

Kaynaklar: 1. Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s. 23.; 2. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 540-541.

Açıklama: Yapı doğu-batı doğrultusunda bazilika planlıdır. Kilisenin doğu cephesinde dışa taşkın, içten ve dıştan yarım yuvarlak bir apsis, batı cephesinde ise narteks bulunmaktadır. Üç nefli yapının üzeri ahşap beşikçatı ile örtülüdür. Narteksin bulunduğu batı cephede altta eksende dikdörtgen büyük bir pencere ve pencereye bitişik solda bir kapı ve devamında kuzey kenarda küçük kare bir pencere ve pencerenin güneyinde ise kare bir pencere görülür. Üst kısımda ise eksende bulunan iki pilaster saçak altında kemer ile birbirine bağlanmış ve cepheyi ikiye bölmüştür. Cephenin kuzeyinde pilastere bitişik kare bir pencere ve güneyinde ortada bir kare pencere, üstte ise üçgen çatı alınlığı görülür. Pilasterler yapının köşelerinde ve cephelerinde tekrarlanmıştır. Yapının kuzey cephesinde ise nartekse açılan bir kapı ve üstte saçak altında bir pencere görülürken, cephenin kalan kısmı yıkılmıştır. Sadece cephenin doğu kenarında yıkık bir pencere görülür. Ayrıca kuzey ve güney cephelerde narteksin naostan daha dar olduğu görülmektedir. Yapının

¹⁹⁰ Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 540.

¹⁹¹ Gös. yer.

güney cephesinde nartekse açılan kemerli bir kapı ile onun üzerinde saçak altında bir kare pencere, cephenin devamında üç tane pencere görülmektedir. Doğu cepheden dışa taşan apsis, cephe boyunca yükselerek iki kare pencerenin altında son bulur. Pencerelerin üzerinde, tepesi kesik üçgen şeklinde, bir pencere bulunur.

Harap durumdaki yapının içi, bölümlere ayrılmıştır. Apsisin önünü kapatmakta olan duvarın bir kısmı yıkıldığı için apsis içi görülebilmektedir. Yarım yuvarlak apsis içinde, ortadaki daha küçük olmak üzere üç dikdörtgen niş bulunmaktadır. Doğu duvarında, apsisin iki yanında birer dikdörtgen niş ve kuzey ile güney cephelerdeki pencerelerin altında birer dikdörtgen niş görülmektedir. Yapının taşıyıcı sistemi olan kare planlı ahşap ayakların üzerine çıtalar çakılarak çokgen bir görünüm kazandırıldığı görülebilmektedir. Yapının içinde altta sonradan eklenmiş düz bir tavan örtüsü, üstte ise orijinal tavan örtü mevcuttur. Orijinal tavanda, orta nef üç kenarlı bir ahşap tonoz ile yan nefler ise düz ahşap birer tavan ile örtülü olduğu görülmektedir.

Yapının beden duvarlarında çamur harç kullanılarak moloz taş ve ahşap malzemeye hımmış tekniği ve bağdadi tekniği kullanılmıştır. Ayrıca duvarlarda toprak küplerin inşaat malzemesi olarak boşlukları doldurmak için kullanıldığı görülmektedir.

4.8. Orhangazi İlçesi

Kod: 4.8.1.

Adı: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi

Bulunduğu Yer: Orhangazi İlçesi, Yenigürle Köyü

Tarihçe: -

Resim: 126 – 132

Çizim: -

Kaynaklar: 1. Yıldız Ötüken ve bşk., *a.g.e.*, s. 582-583.

Açıklama: Kilise doğu-batı doğrultusunda, 31.50 x 13.05 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir yapıdır.¹⁹² Binanın batı cephesi tamamen, kuzey ve güney cepheleri ise kısmen yıkılmış ve gecekondular arasında kaybolmuştur. Kilisenin doğu cephesinde, ortada geniş ve yüksek yarım yuvarlak ana apsis ve iki yanında daha küçük alçak olmak üzere yarım yuvarlak birer yan apsis ile üçlü bir apsis düzenine sahiptir. Doğu cephe apsis kemerleri seviyesine kadar kalabilmiştir. Ana apsisin içinde iki kenara yakın birer büyük birer küçük dikdörtgen niş yerleştirilmiştir. Ana apsisin kemeri profilli bir düzene sahiptir. Kuzeyde kalan apsis içerisinde kuzey kenarına yakın bir dikdörtgen niş görülmektedir. Güneyde kalan apsis ve güney cephe duvarının alt kısımları bir bahçe duvarı ve barakalar tarafından kapatılmıştır. Güney cephenin üstte ortasında bir haç kolunun bulunduğu görülmektedir. Haç kolunun iki yanında birer kemerli pencerenin tuğla kemerleri görülür. Güney cephenin devamında ise üstte dikdörtgen bir açıklık görülür. Yapının kuzey cephesinde ise güney cepheye simetrik haç kolunun üst kısmı ve yarıya kadar kerpiçle kapatılmış korkuluklu bir pencere görülür. Kuzey cepheye dışarıdan

¹⁹² Yıldız Ötüken ve bşk, *a.g.e.*, s. 582.

bakıldığında ise alt kısımda ha kolunun çok derin olmadığı yapının orijinal duvarından anlaşılmaktadır. Ayrıca ha kolu üzerinde iki ve cephenin batı kısmında kapatılmış iki pencere görülür. Pencereleer ta söveli ve tuğla yuvarlak kemer alınlıklıdır.

Yapıda tuğla, moloz ta, kesme ta ve devşirme malzeme beden duvarlarında almasıık olarak kullanılmıştır.

5. SONUÇ

Bursa ve çevresi; tarih öncesi dönemlerden günümüze pek çok milletin yerleştiği ve izler bıraktığı bir coğrafyadır. Bölge, höyük tipi yerleşimlerden antik kentlere; Bizans manastır ve kalelerinden, Osmanlı ve günümüz şehirlerine uzanan tarihsel süreçte, insanlar tarafından yaşam alanı olarak iskan edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Bursa, Doğu ile Batı arasındaki transit ipek ticaretinin önemli noktalarından biri haline gelmişti. İlerleyen dönemlerde, ticaret yolları üzerindeki önemini yitirse de seyyahların anlatımlarında; Bursa, ovası ve çevresindeki düzlüklerde, ticaretin önde gelen metası olan ipek hammaddesi ve ipek üretimi ile faal durumdaydı. Bölgede yaşayan Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler için bu üretim faaliyeti önemli bir geçim kaynağı oluşturmıştır. Bursa'da üretilen ipek ve hammaddesinin alıcıları devlet ve iç pazardı. 19. yüzyılın ortalarında ise Avrupalı ipek üreticileri Bursa ve çevresinde ipek sanayisine yatırım yaparak ipek fabrikaları açmışlardır. Kurulan fabrikalar ile ipek üretiminde ağırlık Avrupalılar, Rumlar ve Ermeniler'in eline geçmiştir. Aynı yıllarda Bursa'yı ziyaret eden bir seyyah, şehrin ve çevresinin başlıca üretimi olan ipeğin ve şarabın aynı zamanda ihraç edildiğini belirtmiştir. Rumların ve Ermenilerin 19. yüzyılda üretim faaliyetinde ezici bir şekilde yer alarak belli bir ekonomik birikime sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu maddi birikim de incelediğimiz yapıların her türlü inşaa faaliyetlerine büyük oranda katkı sağlamış olmalı.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşanan sosyal ve siyasal değişiklikler, günlük hayatta gayrimüslimler için önemli sonuçlar yaratmıştır. Bu değişikliklerden biri de dini yapıların yapılmasında yüzyıllardır var olan yasakların kaldırılmasıdır. Yaşanan değişiklikler azınlıkların yeni dini yapılar inşa etmelerine imkan sağlamıştır.

Geçmişte toplumsal yaşamın bir parçası olan gayrimüslimlerin varlığını bize hatırlatan bu yapılar, toplumsal belleğimizin bir parçası olarak büyük bir önem arz etmekteler. Çalışmalarımız sonucunda günümüzde Bursa ve çevresinde düzenli ibadet edilen Bursa merkezdeki bir yapı dışında; cami olarak kullanılan veya geçmişte cami olarak kullanılmış, özel mülkiyette depo olarak kullanılanlar, restore

edilerek kültür merkezi olarak kullanılanlar veya kaderine terk edilmiş, yıkılmayı bekleyen yapılar ile karşılaşılmıştır.

Sonuç olarak toplumsal belleğin bir parçası olan, incelediğimiz yapılardan iyi durumda olanların dışında, bir kısmı harap durumda yıkılmayı beklemektedir. Bu yapıların acilen korunmaya alınıp gereken önemin verilmesi gerekmektedir. Bu açıdan çalışmamız yapılarda ortaya çıkan tahribatı ve yapıların son durumlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülkadir, Mülazım, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Ankara 2009.

Barkan, Ömer Lütfi – Meriçli, Enver, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Ankara 1988.

Baynes, Norman H. -. Moss, H. St. L. B, **Byzantium**, Oxford 1961.

Bodmer, Jean-Pierre “ Selçuklular Anadolu’da”, **Cogito**, S. 29, İstanbul Güz 2001.

Bozkurt, Gülnihal, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839 – 1914)**, Ankara 1996.

Burgstall, Baron Josefh Von Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)**, C. 1, İstanbul 1983.

Canip Bey (Derleyen), **Bursa’da İşgal Günlüğü**, İstanbul 2004.

Chishull, Edmund, **Travels in Turkey and Back to England**, London 1747.
<http://books.google.com.tr/books?id=7R7RJatIdEC&printsec=frontcover&dq=Edmund+Chishull&hl=tr&sa=X&ei=JjptUszYNYHYswagxwE&ved=0CDEQ6AEwAA#v=onepage&q=Edmund%20Chishull&f=false> (27.102013).

Çizakça, Murat ,“XIV. – XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği”, **Bir Masaldı Bursa**, İstanbul 1996.

Dalsar, Fahri, **Bursa’da İpekçilik**, İstanbul 1960.

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 1, İstanbul.

Demircioğlu, Halil, **Roma Tarihi**, Ankara 2011.

Diehl, Charles, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul 1937.

Dostoğlu, Neslihan T., **Osmanlı Döneminde Bursa**, C. 1, 2001.

Dostoğlu, Hamdi - Dostoğlu, Neslihan T., **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa 2011.

Ergenç, Özer, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara 2006.

Et-Tanci, Muhammed, **İbni Batuta Seyahatnamesi (Tuhfetu'n – Nuzzar Fi Garaibi'l – Emsar)**, İstanbul 1983.

Evliya Çelebi, **Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Hasan Basri Öcalan (Hazırlayan), İstanbul 2008.

Gerlach, Stephan, **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, C. 1., İstanbul 2010.

Γιωργος, Κοτζαερίλης, **Εκκλησιαστική Περιωερεια Απολλωνιαδος Προγας**, Λεβαία Φλωρινης Μαρτιος 1999.

Gibbons, Herbert A., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Ankara 1998.

Günaydın, Nurşen - Kaplanoğlu, Raif, **Seyahatnamelerde Bursa**, 2000.

Hamilton, William J., *Researchs in Asia Minör, Pontus and Armenia*, C. 2, Landon 1842. <http://ia700303.us.archive.org/8/items/researchesinasi00hamigoog/researchesinasi00hamigoog.pdf> (30.04.2013).

Hasluck, Frederick W., *Cyzicus*, Cambridge 1910. <http://ia600306.us.archive.org/27/items/cyzicusbeingsom00haslgoog/cyzicusbeingsom00haslgoo.pdf> (05.04.2013).

Hasluck, Frederick W. *Christianity and İslam Under The Sultans*, C. 1, Oxford 1929. <http://ia700208.us.archive.org/22/items/christianityandi032456mbp/christianityandi032456mbp.pdf> (05.04.2013).

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1316 Hicri Senesi Def'a 25, Bursa 1316.

İnalçık, Halil, "İmparatorluk ve Nüfusu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Editör), C. 1, İstanbul 2004.

Kandes, Vasileios I., *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, Bursa 2009.

Karaca, Zafer, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul 1996.

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa'da Mübadele*, 1999.

_____, *Bursa Ansiklopedisi Cilt I (Yer Adları)*, İstanbul 2001.

_____, "Bursa Kiliseleri", *Bursa Araştırmaları*, S. 30, Bursa 2010.

Kaplanoğlu, Raif – Akkuş, Turgay, “**Bursa’da Ermeni tehciri**”, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Bursa 2009.

Kinçev, Vasil, “**Küçük Asya’da Mudanya – Bursa – Karacabey – Susurluk – Gönen**”, *Bursa’da Yaşam*, Bursa Haziran 2007.

La Motraye, Aubry de, *A. De La Motraye’s Travels through Europe, Asia and into Parts of Africa*, C. 1, London 1723, , <https://ia601503.us.archive.org/22/items/adelaMotrayest00lamo/adelaMotr00lamo.pdf> (27.10.2013)

Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326 – 1923*, İstanbul 2004.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1963.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1991.

Ötüken, Yıldız - Durukan, Aynur - Acun, Hakkı - Pekak, Sacit, *Türkiye’de Vakıflar Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara 1986.

Özçelebi, Ali, “**Vital Cuinet’nin Gözüyle Bursa**”, *Bursa’da Yaşam*, İstanbul Mayıs 2004.

Pekak, Sacit M., “**Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)**”, *Bilgi*, Ankara Güz 2009. <http://yayinlar.yesevi.edu.tr/files/article/318.pdf> (08.11.2013).

Rasim, Ahmed, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 2012.

Roodenberg, Jacob - Roodenberg, Songül A., “**İlıpınar ve Menteşe**”, *ArkeoAtlas*, İstanbul 2011.

Saltuk, Secda, **Arkeoloji Sözlüğü**, İstanbul.

Schiltberger, Johannes, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, İstanbul 1997.

Sevim, Veli, **Anadolunun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara 2001.

Schneider, Eliza Cheney Abbott, **Bursa Mektupları**, İstanbul 2009.

Sözen, Metin – Tanyeli, Uğur, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1999.

Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**, İstanbul 1993.

Şebin, Esin, **Bursa’da Fransız Katolik Kilisesi Restorasyon Projesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998.

Tafur, Pero, **Travels and Adventures 1435-1439**, London 1926. <https://ia601004.us.archive.org/2/items/ldpd6352599000/ldpd6352599000.pdf> (25.10.13).

Tekin, Oguz, **Eski Yunan ve Roma Tarihi**, İstanbul 2008.

_____, “Satraplar Anadolu’su”, **ArkeoAtlas**, İstanbul 2012.

Texier, Charles, **Küçük Asya Bithynia**, İstanbul 1997.

Thévenot, Jean, **Thévenot Seyahatnamesi**, Stefanos Yerasimos (Editör), İstanbul 2009.

Tournefort, Joseph de, **Tournefort Seyahatnamesi**, Stefanos Yerasimos (Editör), İstanbul 2005.

Umar, Bilge, **Bithynia**, Ak Yayınları Kültür Kitapları Serisi: 11.

_____, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İstanbul 1999.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, Ankara 2011,

Yediyıldız, M. Asım, “XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 4, Bursa 1992.

Yenal, Engin, **Osmanlı (Baş) Kenti: Bursa**, Ankara.

WEB KAYNAKLARI

<http://www.bursa.gov.tr/?sayfa=mymenu&pid=47> (21.05.2013)

<http://www.cografya.gen.tr/tr/bursa/fiziki.html> (13.01.2013)

<http://www.turkiye-rehberi.net/bursa-haritasi.asp> (19.01.2013)

<http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kipert/G6800-1853-K5.html> (29.05.2013)

<http://arkeolojihaber.net/2012/08/28/arkeopark-tarihe-isik-tutuyor/>
(22.12.2012)

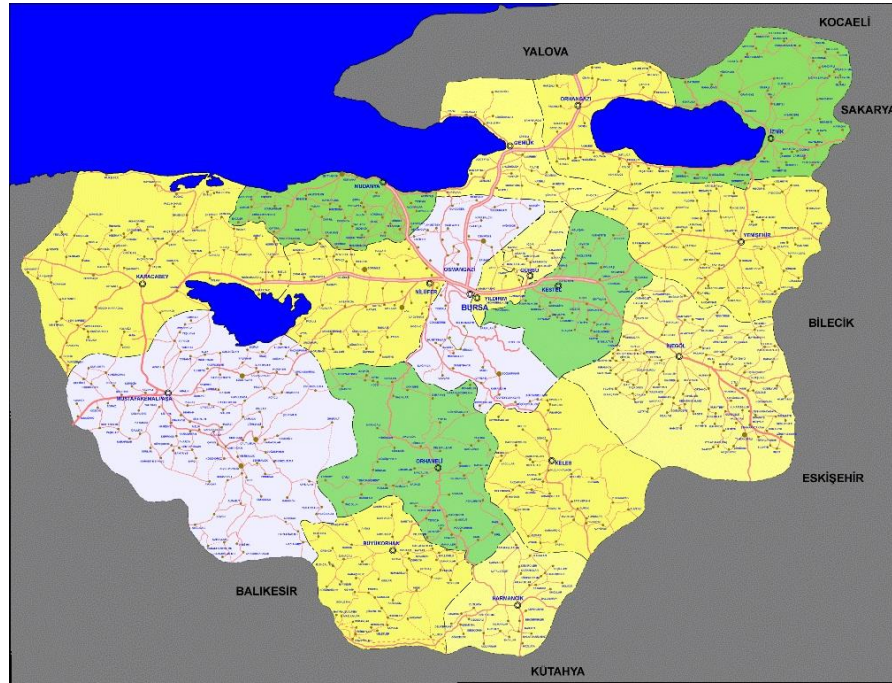
<http://www.bursadakultur.org/kulturmerkez4.htm> (03.05.2013)

EKLER

Tablo-1: Bursa Metropolitliğine bağlı kiliseler. Vasileos I. Kandes. s. 153.

Adı	Dini Nikah adedi	Kiliseler	Dili	Bursa' dan uzaklığı
1)Bursa				
1a) Balık Pazarı	281	İoannes Teologos	Rumca	
1b) Kayabaşı	300	Agion Apostolon	Türkçe	
1c) Demirkapı	151	Taksiarhon	Türkçe	
Toplam	732			
2) Susurluk	225	Panagia	Türkçe	2 saat
3) Kelesen	141	Taksiarhon	Türkçe	1,5 saat
4) Tepecik	110	Taksiarhon	Türkçe	1 saat
5) Demyrdes (Demirtaş)	313	Koimesis	Rumca	1,5 saat
6) Platianos	48	Agios Atanasios	Türkçe	1 saat
7) Pelladari (Fladar)	275	Taksiarhon Panagias	Rumca	3,5 saat
8) Elegmoi (Kurşunlu)	157	Taksiarhon Agios Averkios Manastırı	Rumca	4 saat
9) Neochorion (Yenişehir)	71	Taksiarhon	Rumca	4 saat
10) Mesepoli	150	Agios Apostolon	Rumca	3 saat
11) Mudanya	396	Agios Georgios Agia Theodosia	Rumca	4 saat
12) Arvanitochori (Arnavutköy)	27	Agia Anne	Rumca	4 saat
13) Syge (Siyi)	220	Taksiarhon	Rumca	5 saat
14) Triglia (Trilye- Zeytinbağı)	531	Aşağı Agios Yeorgios Agios İoannes Agios Yeorgios Kyparisiotes Pandovasilisses Agios Demetrios	Rumca Rumca Rumca Rumca Rumca	5,5 saat
Toplam	3369			

HARİTALAR

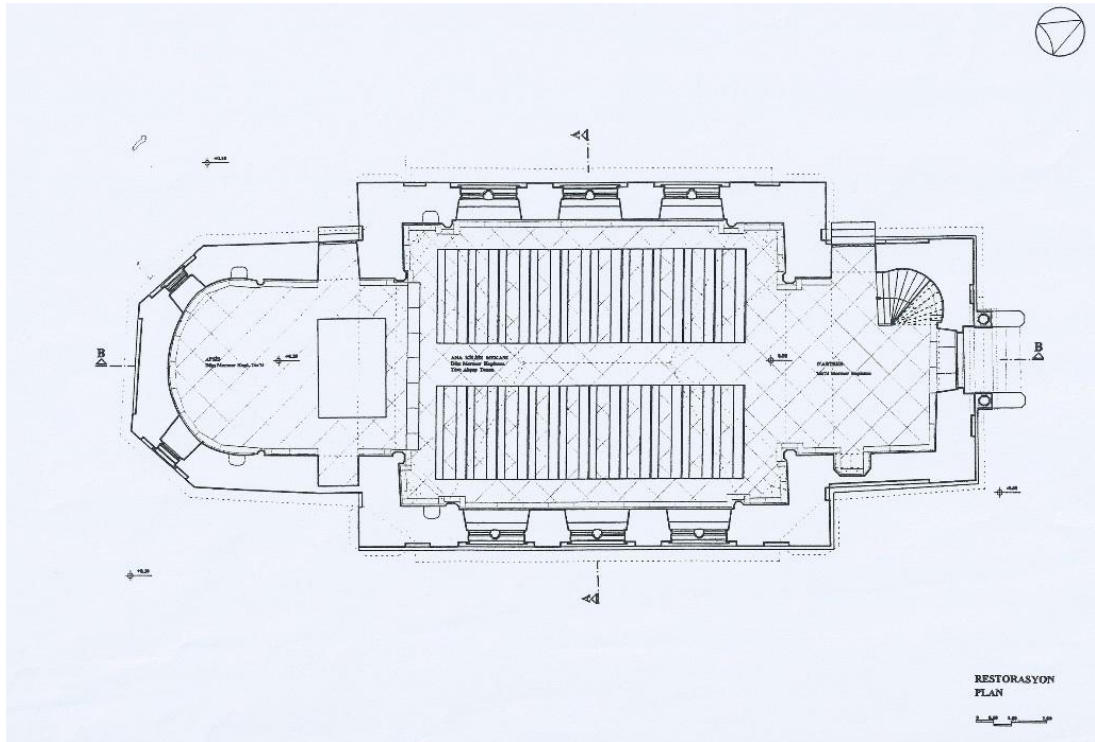

Harita - 1: Bursa İli Siyasi Haritası.

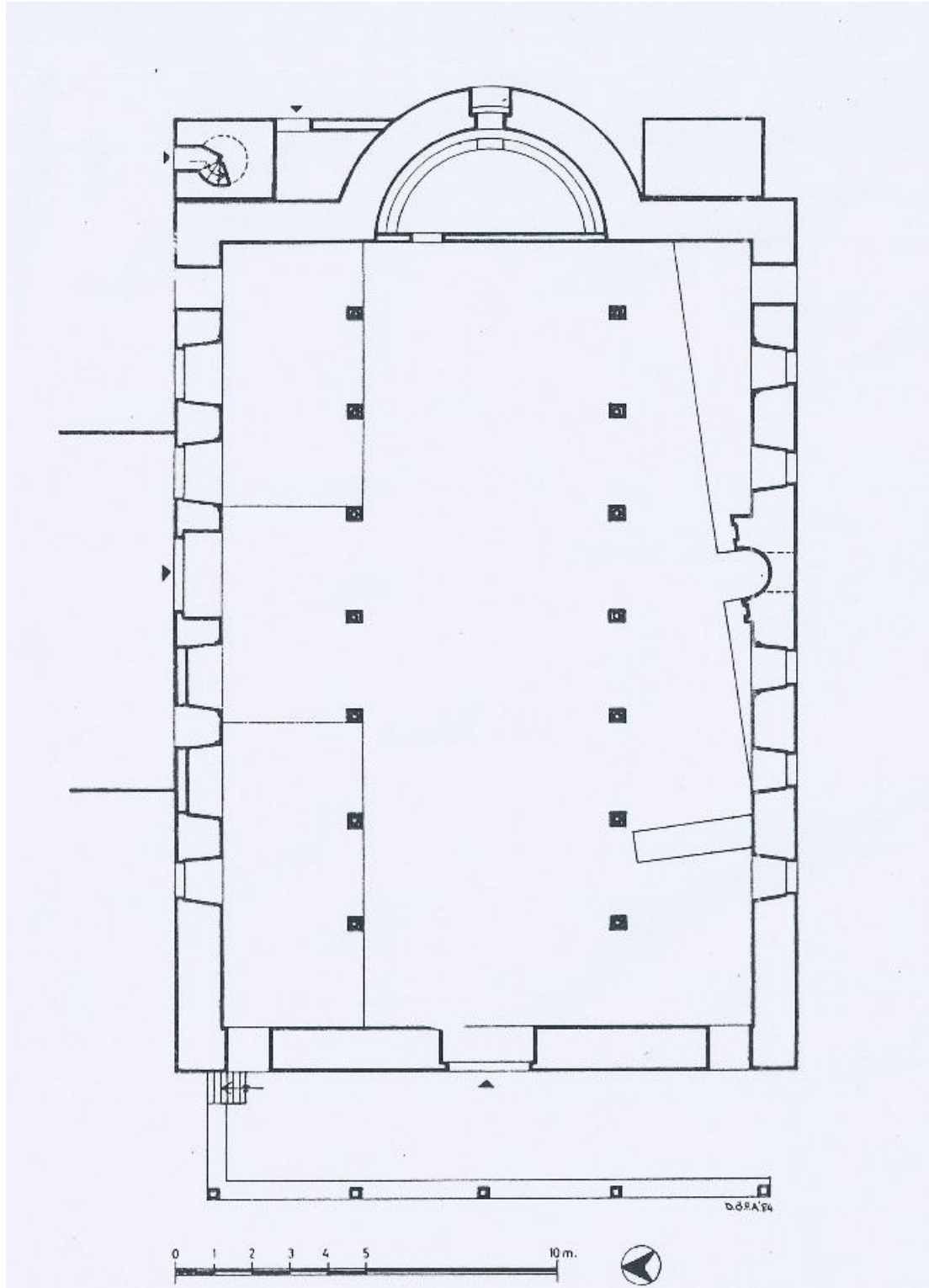

Harita - 2: Bursa İli Fiziki Haritası.

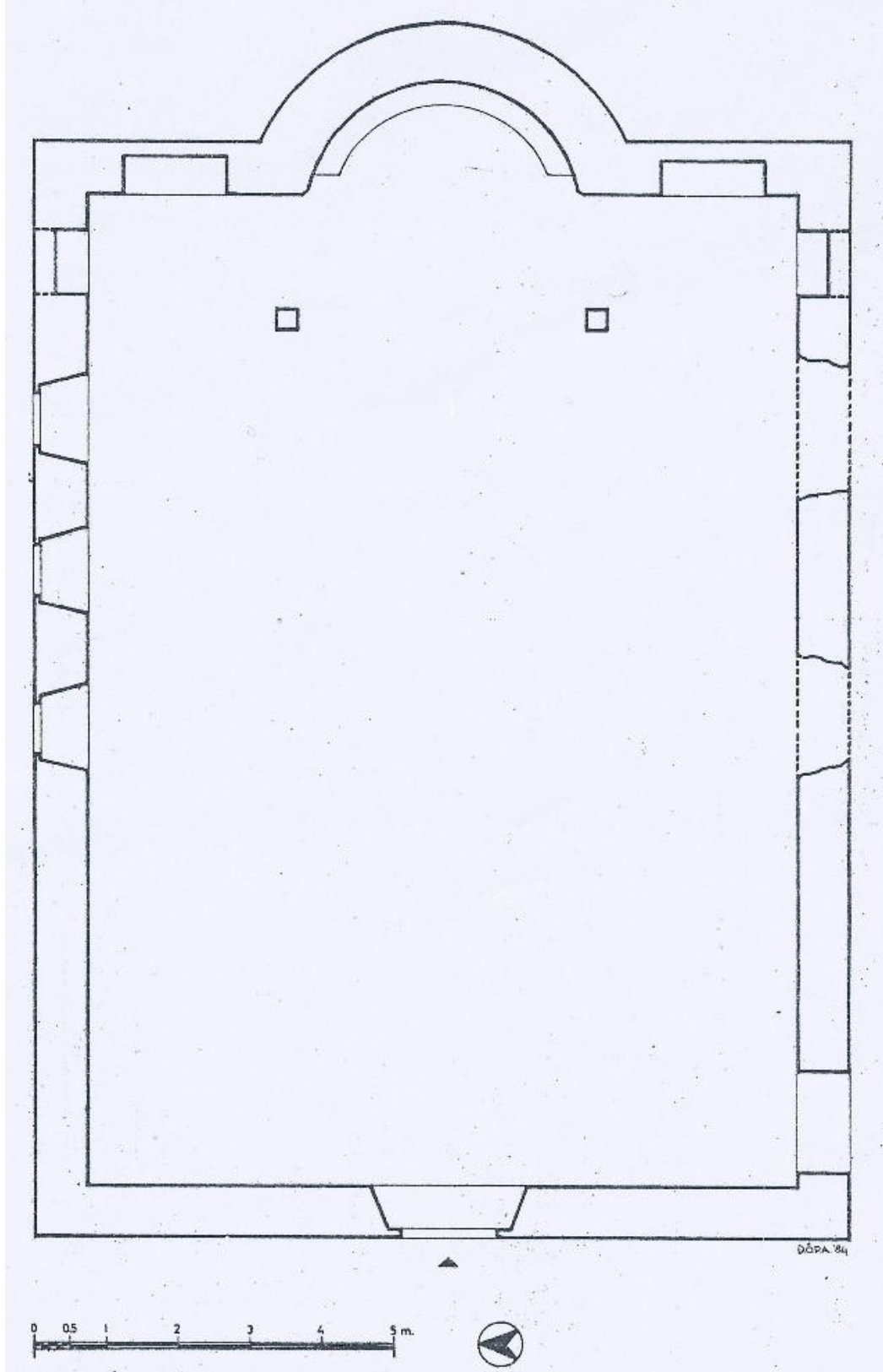
ÇİZİMLER

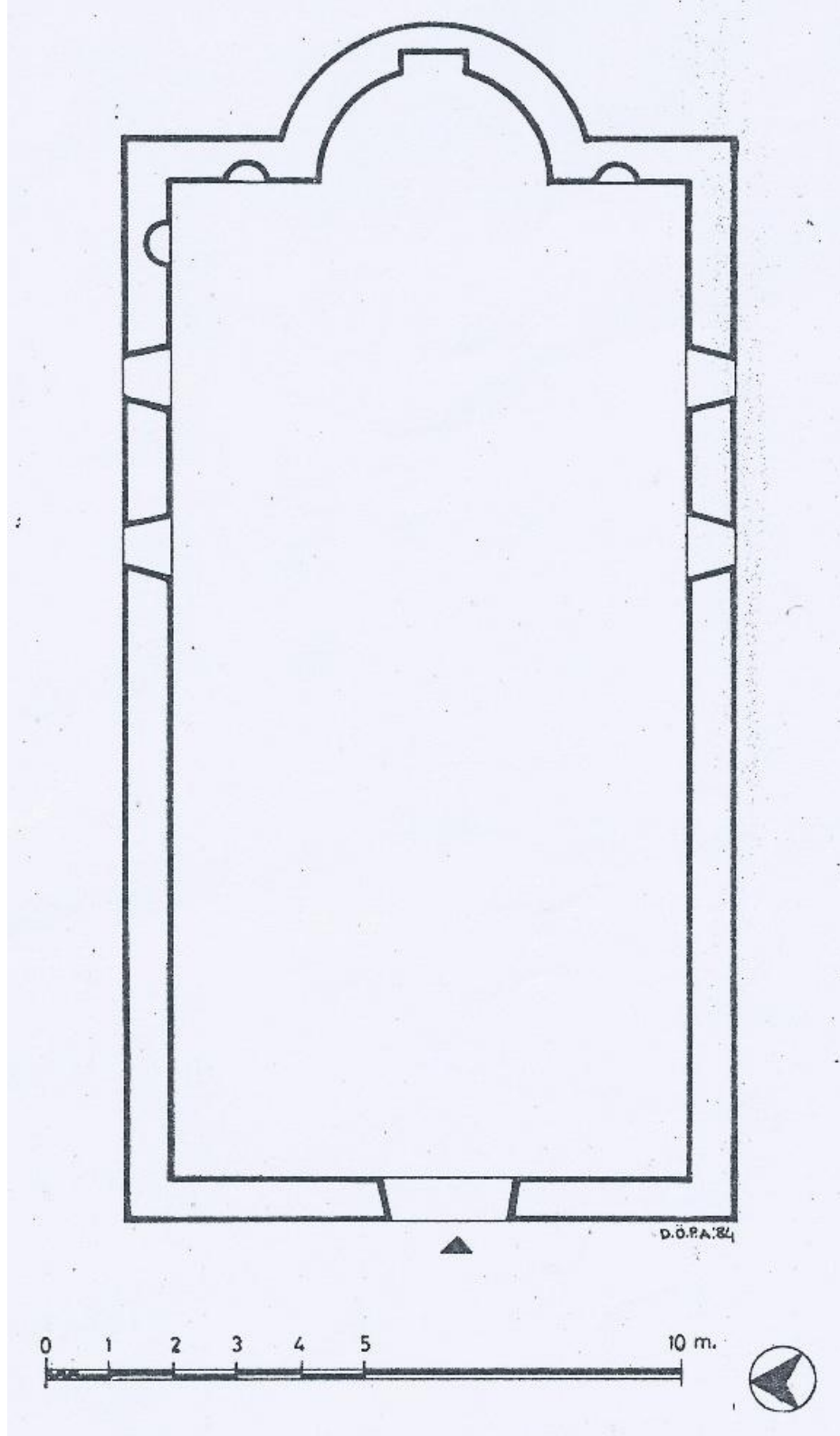
Çiz. 1: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez) Restorasyon Planı (Esin Şebin).

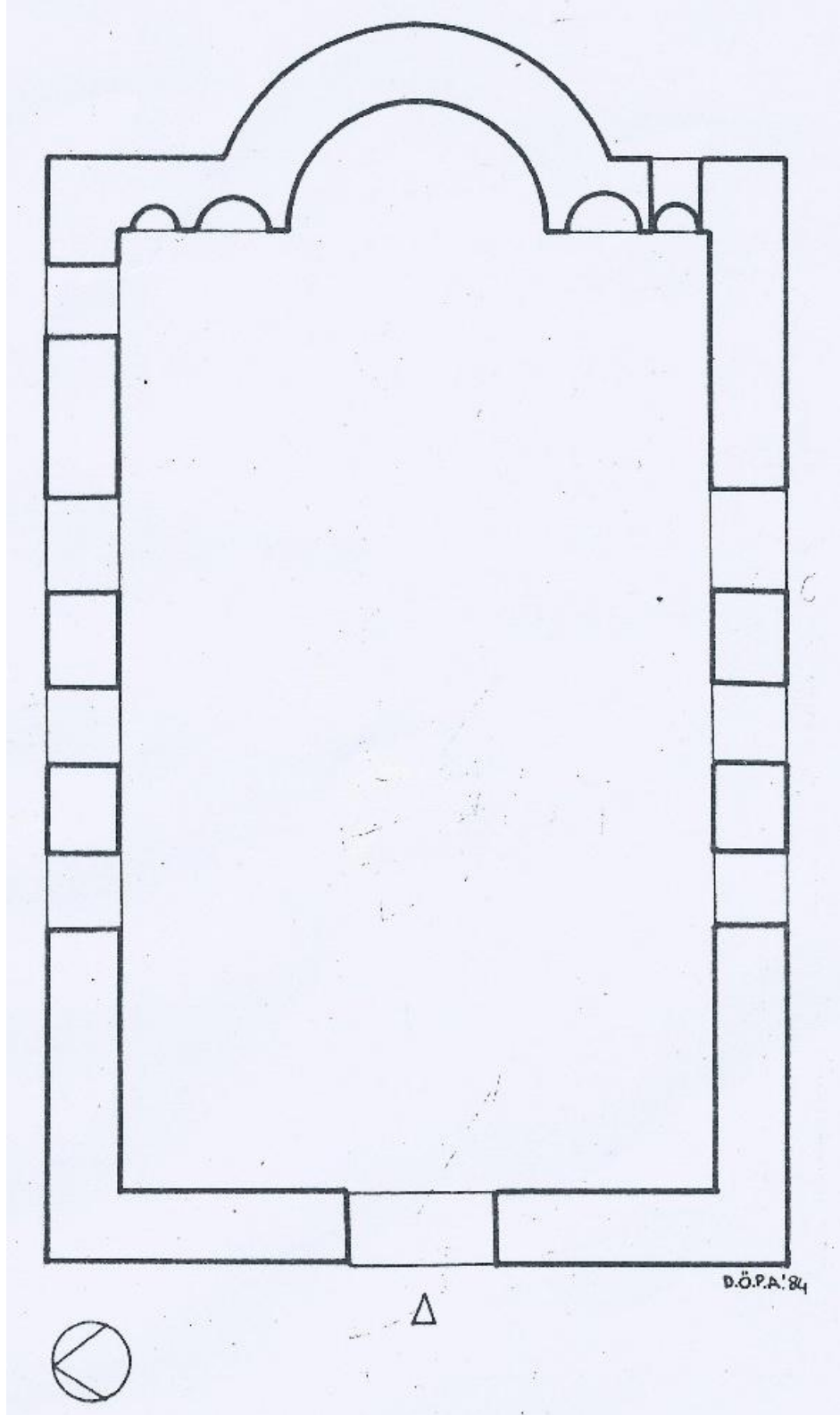
Çiz. 2: Koimesis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü) Kilisesi
Planı (DÖPA, 84).

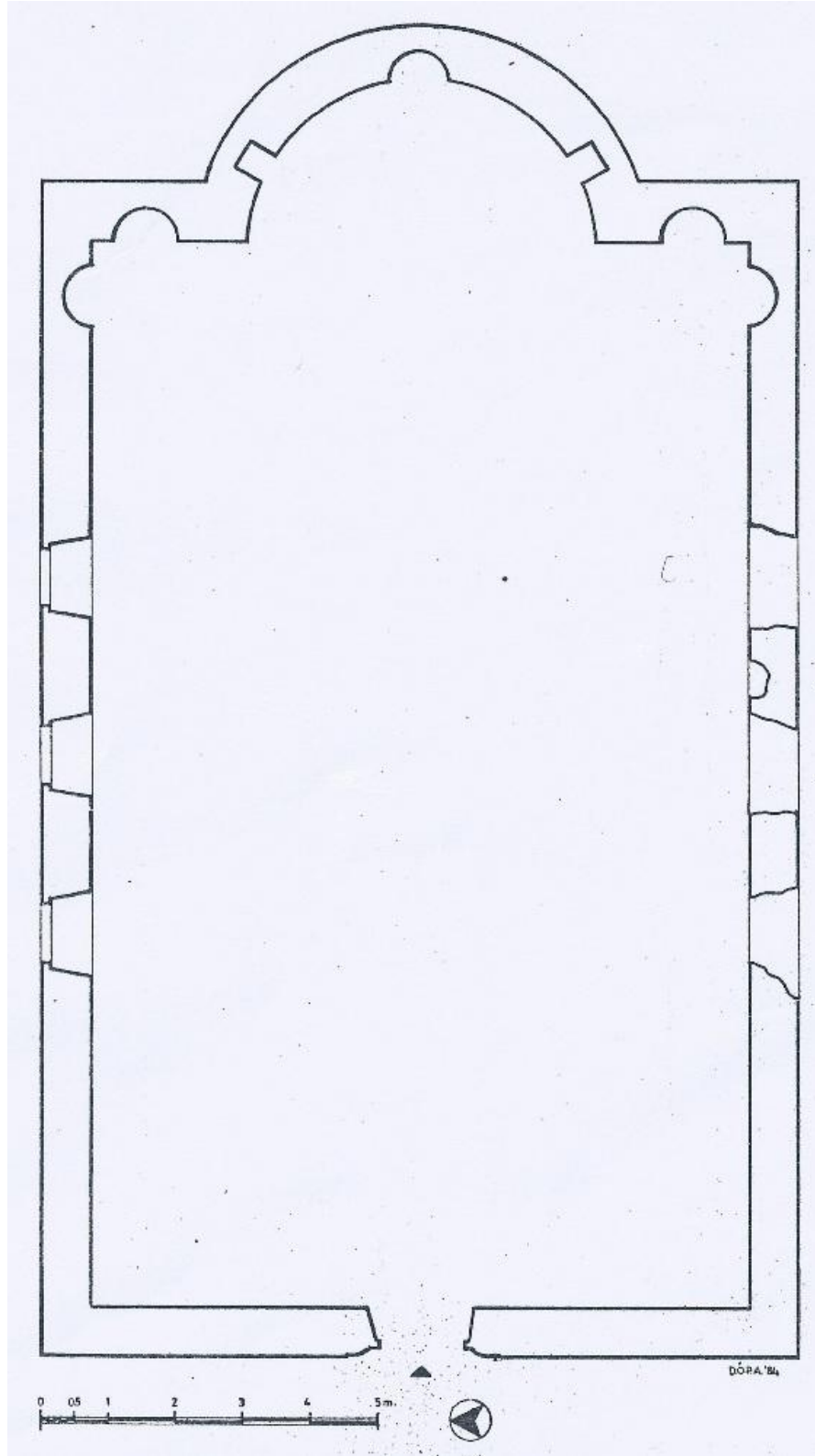
Çiz. 3: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü) Planı (DÖPA, 84).

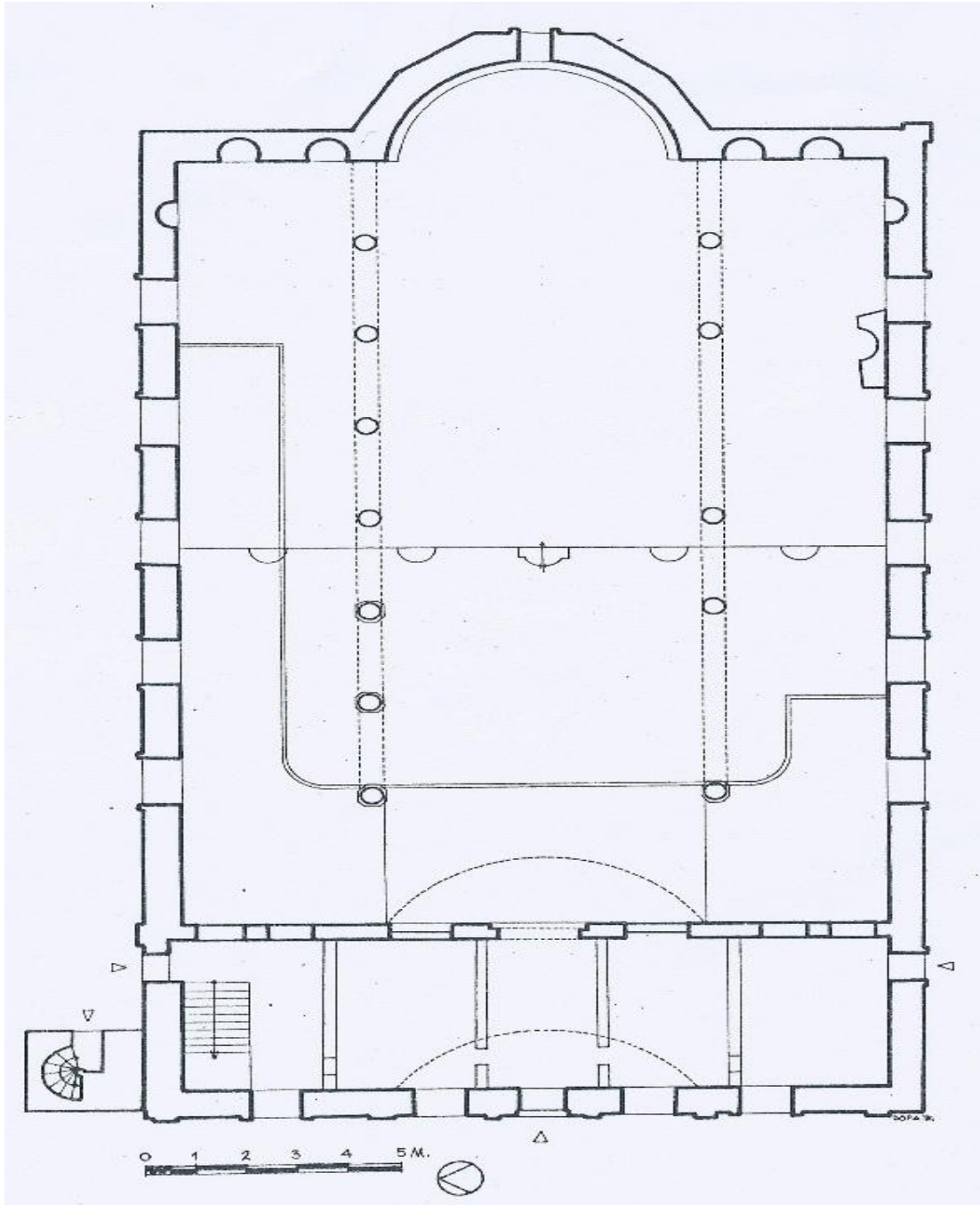
Çiz. 4: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü) Planı (DÖPA, 84).

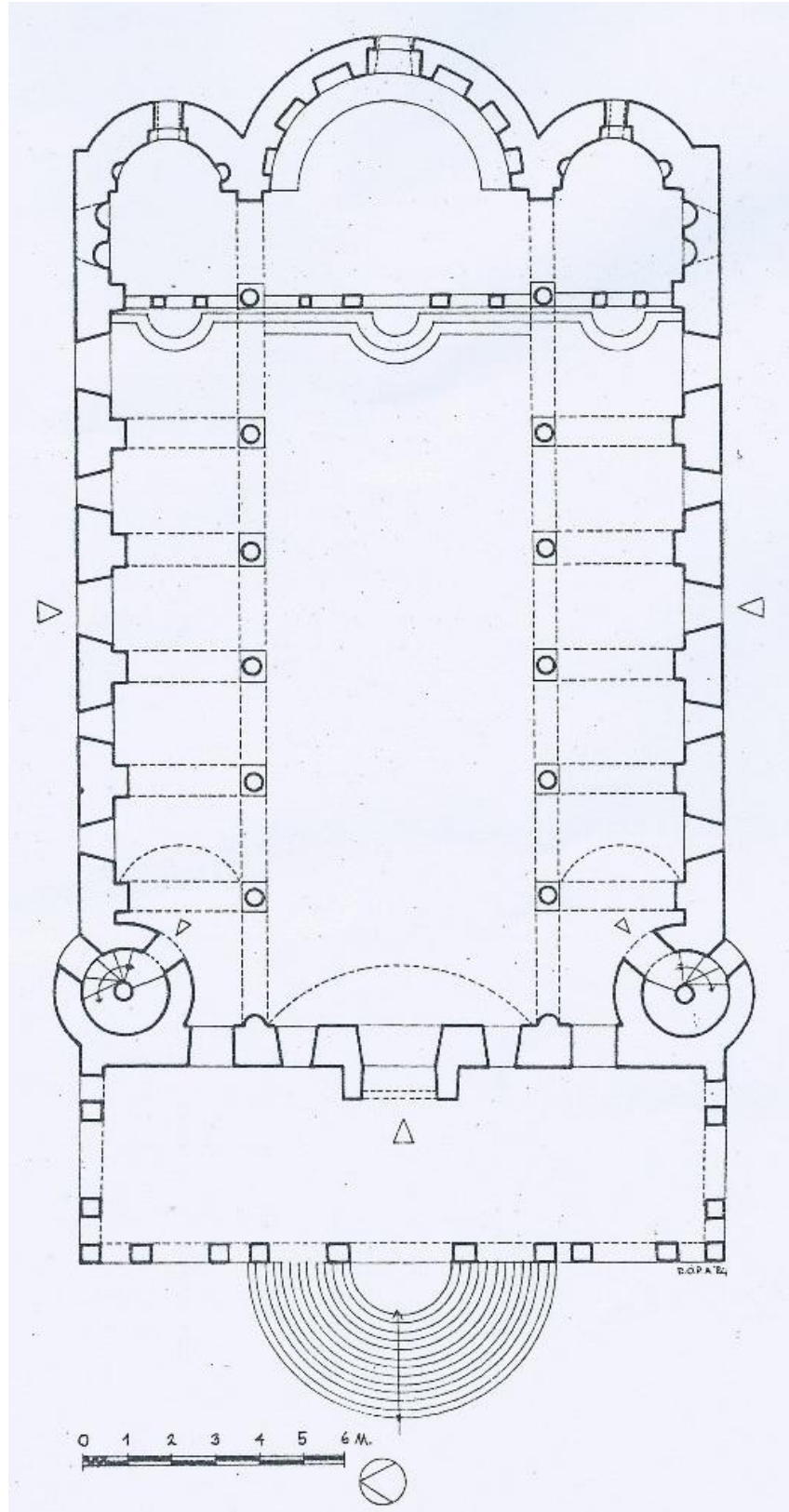
Çiz. 5: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü) (DÖPA, 84).

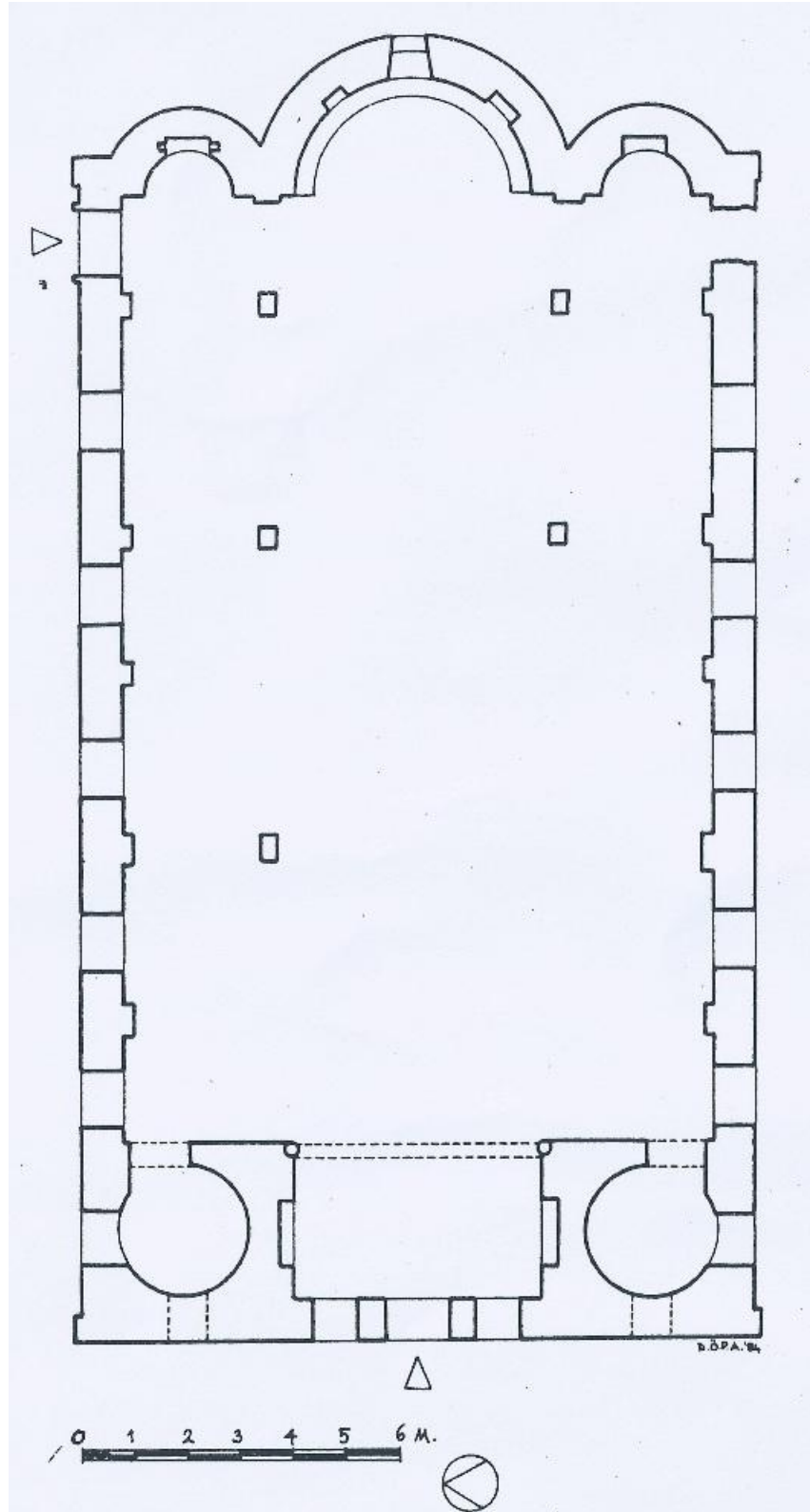
Çiz. 6: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü) Planı (DÖPA, 84).

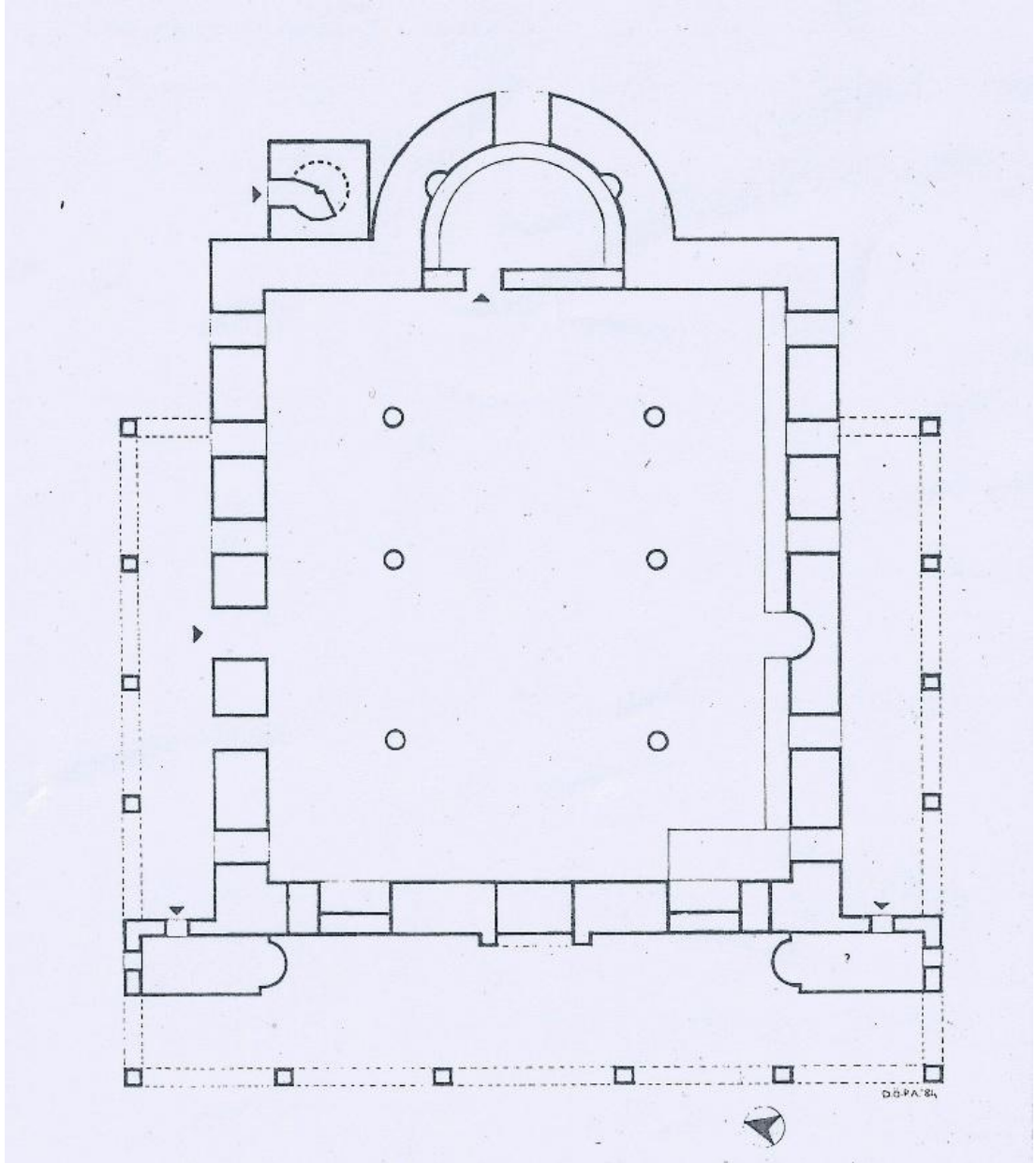
Çiz. 7: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 8: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 9: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü) Planı (DÖPA, 84).

Çiz. 10: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü) Planı (DÖPA, 84).

RESİMLER

Res. 1: Agion Apostolon Kilisesi (Bursa- Merkez), doğu yönünden yapıya genel bakış (Sebah&Joallier,1894).

Res. 2: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res. 3: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), güneybatı yönünden genel bakış.

Res. 4: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzeydoğu yönünden genel bakış.

Res. 5: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzey cephede bulunan sundurmali girişi.

Res. 6: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), iç mekandan genel görünüş.

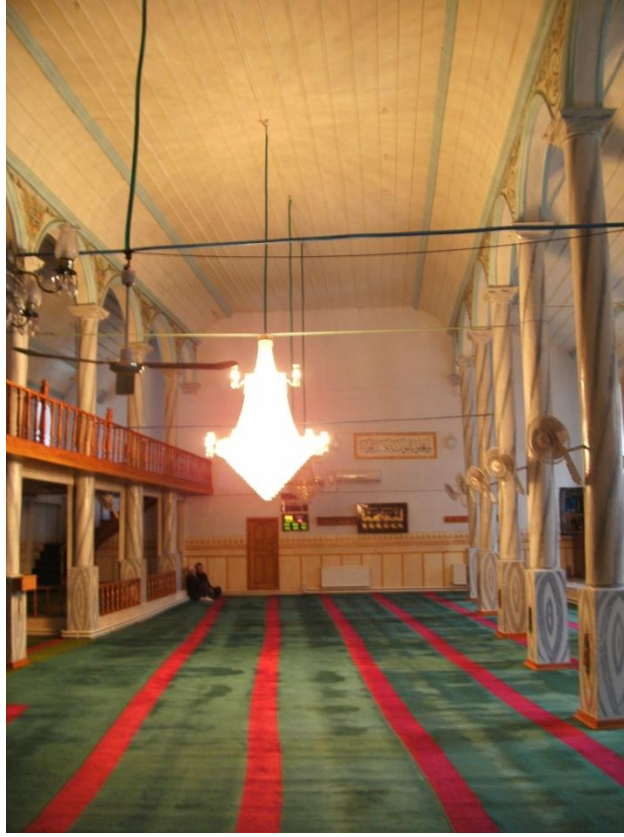
Res. 7: Fransız Katolik Kilisesi (Bursa-Merkez), naosu örten aynalı tonoz.

Res. 8: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), yapıya kuzeydoğu yönünden genel bakış.

Res. 9: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), yapının güney cephesine güneybatı köşeden genel bakış.

Res. 10: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), naostan doğu yönüne genel bakış, apsisi kapatan duvar, destek ve örtü sistemi.

Res. 11: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), naostan batı yönüne genel bakış, yapının ana giriş açıklığı.

Res. 12: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), güney yan nefi.

Res. 13: Koimeisis Tes Theotokos Kilisesi (Bursa-Merkez-Demirtaş Köyü), kuzey nef, günümüz kapısı ve mahfili, yapının destek ve örtü sistemi.

Res. 14: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), yapının doğu cephesine genel bakış.

:

Res. 15: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), doğu cepheye kuzeydoğu köşeden genel bakış, yıkılan yan apsis ve ana apsis.

Res. 16: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), güney ve batı cephelere genel bakış.

Res. 17: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), kuzey cepheye kuzey batıdan genel bakış.

Res. 18: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), batı cephede ana giriş.

Res. 19: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), naostan doğu yönünde genel bakış, apsisi kapatan duvar ve iki yanında bulunan duvar payeleri.

Res. 20: Mikhael Taxiarches Kilisesi (Bursa-Merkez-İsmetiye Köyü), nasotan batı yönüne doğru genel bakış, günümüz örtü ve destek sistemi, batı duvarda orijinal destek sisteminin izleri.

Res. 21: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), yapıya kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res. 22: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzey cephenin batı kısmı, kuzeybatı köşede giriş açıklığının bulunduğu sundurma.

Res. 23: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), kuzey cephenin doğu kısmı.

Res. 24: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), güney cepheye güneybatı köşeden genel bakış.

Res. 25: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), doğu ve güney cephelere güneybatı köşeden genel bakış.

Res. 26: Taksiarhon Kilisesi (Bursa-Merkez), doğu cepheye genel bakış.

Res. 27: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), doğu cephesine genel bakış.

Res. 28: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), güneydoğu cepheden güney cepheye genel bakış.

Res. 29: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), güney cepheye güneybatı köşeden genel bakış.

Res. 30: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), batı cepheye genel bakış.

Res. 31: Hagios Taxiarchoi Kilisesi (Gemlik-Kurşunlu Köyü), batı cepheye genel bakış.

Res. 32: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), batı cephesine genel bakış.

Res. 33: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), güney cepheye güneybatı yönünden genel bakış.

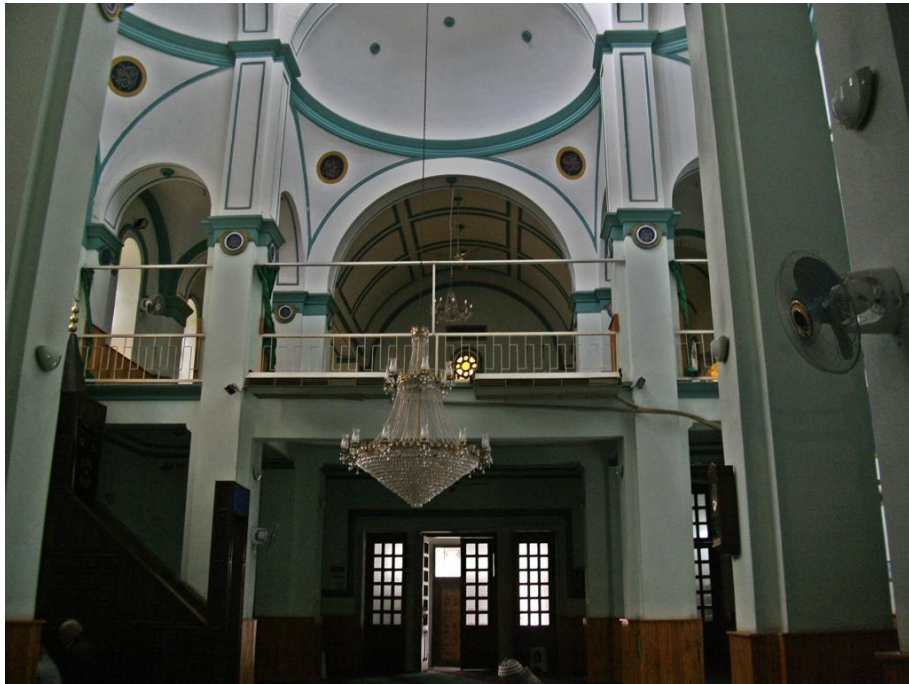
Res. 34: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), güney cepheye güneydoğu yönünden genel bakış.

Res. 35: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), doğu cephesine genel bakış.

Res. 36: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), naostan doğu yönüne, apsise doğru genel bakış, yapının destek sistemi ve kõşe hücreleri.

Res. 37: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), naostan batı yönüne doğru genel bakış, kõşe hücreleri ve galeri katı ve örtü sistemi.

Res. 38: Panagia Pazariotissa Kilisesi (Gemlik-Merkez), merkezi kubbe ve dört yarım kubbeye genel bakış.

Res. 39: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi (Gemlik), güneybatı yönünden genel bakış.

Res. 40: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi (Gemlik), batı yönünden genel bakış.

Res. 41: Şahinyurdu (Benli) Köyü Ermeni Kilisesi (Gemlik), apsis ve kuzeydoğu köşeye genel bakış.

Res. 42: Panagia Kilisesi (Gürsu), yapıya güneybatı yönünden genel bakış.

Res. 43: Panagia Kilisesi (Gürsu), güneydoğu yönünden genel bakış.

Res. 44: Panagia Kilisesi (Gürsu), doğu cepheye genel bakış, yıkılan apsisin kalan izi.

Res. 45: Panagia Kilisesi (Gürsu), kuzey cepheden genel bakış.

Res. 46: Panagia Kilisesi (Gürsu), naostan güney yönüne genel bakış.

Res. 47: Panagia Kilisesi (Gürsu), naostan kuzey yönüne genel bakış.

Res. 48: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), güney cephesine genel bakış.

Res. 49: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), batı cephesine genel bakış.

Res. 50: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), kuzey cephesine kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res. 51: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naostan doğu duvarına genel bakış.

Res. 52: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naosun güney duvarına genel bakış

Res. 53: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naosun kuzey duvarına genel bakış.

Res. 54: Hagios Georgios Kilisesi (Karacabey-Çamlıca Köyü), naostan batı duvarına genel bakış

Res. 55: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), batı cephesine genel bakış.

Res. 56: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), güney cephesine genel bakış.

Res. 57: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), doğu cephesine genel bakış.

Res. 58: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), kuzey cephesine genel bakış.

Res. 59: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), naostan doğu yönüne doğru genel bakış.

Res. 60: Hagios Theodoros Kilisesi (Karacabey-Harmanlı Köyü), naostan batı yönüne doğru genel bakış.

Res. 61: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), batı yönünden genel bakış.

Res. 62: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), güneydoğu yönünden genel bakış.

Res. 63: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), yapının doğu cephesine genel bakış.

Res. 64: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), naostan doğu yönüne genel bakış.

Res. 65: Mikhael Archangelos Kilisesi (Karacabey-Eskikaraağaç Köyü), naostan güney duvarına genel bakış.

Res. 66: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), kuzey cephesine genel bakış.

Res. 67: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), doğu cephesine genel bakış, yıkılan apsis bölümü.

Res. 68: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res. 69: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), batı cephesine genel bakış.

Res. 70: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), kitabesi.

Res. 71: Mikhael Archestrategos Kilisesi (Karacabey-Uluabat Köyü), iç mekandan genel görünüm.

Res. 72: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), güneybatı yönünden genel bakış.

Res. 73 Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), güneydoğu yönünden genel bakış.

Res. 74: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), kuzeydoğu yönünden genel bakış.

Res. 75: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), kuzeybatı cephesine genel bakış.

Res. 76: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), güneydoğu yönüne bakan apseye genel bakış.

Res. 77: Zoodochos Pege Kilisesi (Karacabey-Karakoca Köyü), kuzeydoğu duvara genel bakış.

Res. 78: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), batı cepheye güneybatı yönünden genel bakış.

Res. 79: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), güney cepheye güneybatı yönünden genel bakış.

Res. 80: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), güney ve doğu cephelere güneydoğu yönünden genel bakış.

Res. 81: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), batı ve kuzey cephelere kuzeybatı yönünden genel bakış.

Res. 82: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), narteksten naosa geçişi sağlayan kapı.

Res. 83: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan apsise genel bakış.

Res. 84: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan yapının güney duvarına genel bakış.

Res. 85: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan yapının kuzey duvarına genel bakış.

Res. 86: Agion Apostolon Kilisesi (Mudanya-Aydınpınar Köyü), naostan batı duvarına genel bakış.

Res. 87: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), batı cephesine genel bakış.

Res. 88: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), güney cephesine genel bakış.

Res. 89: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), doğu cephesine genel bakış.

Res. 90: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), kuzey cephesine genel bakış.

Res. 91: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), naostan doğu yönüne genel bakış.

Res. 92: Agios Georgios Kilisesi (Mudanya-Merkez), naostan batı yönünde genel bakış.

Res. 93: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), batı cepheye genel bakış.

Res. 94: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), kuzey cepheye genel bakış.

Res. 95: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), kuzey cepheye genel bakış.

Res. 96: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), doğu ve kuzey cephelere genel bakış.

Res. 97: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan doğu yönüne gele bakış, ikonostasis duvarı ve destek sistemi.

Res. 98: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), ikonostasis duvarı

Res. 99: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan güney duvara genel bakış.

Res. 100: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan kuzey duvara genel bakış.

Res. 101: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), naostan batı duvara genel bakış, galeri katı ve merdiven kuleleri.

Res. 102: Agia Paraskevi Kilisesi (Mudanya-Dereköy Köyü), güney merdiven kulesinin kapısı üzerindeki duvar resimleri.

Res. 103: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü), kuzey cepheden genel görünüm.

Res. 104: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü), güney cephede üçlü apsisin ve doğu cephenin genel görünümü.

Res. 105: Hagios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Gölyazı Köyü), güney cepheden ve batı cepheden genel görünüm.

Res. 106: Hagios Ionnas Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), batı cepheden genel görünüm.

Res. 107: Hagios Iohnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), güney cepheden genel görünüm.

Res. 108: Hagios Iohnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), doğu cepheden genel görünüm.

Res. 109: Hagios Iohnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), kuzey cepheden genel görünüm.

Res. 110: Hagios Iohnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), naostan genel görünüm.

Res. 111: Hagios Ionnnes Theologos Kilisesi (Nilüfer-Çatalağıl Köyü), naostan batı yönünde genel görünüm.

Res. 112: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), güney ve doğu cephelere genel bakış.

Res. 113: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), güney cephede giriş ekseninden genel görünüm.

Res. 114: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), batı cepheden genel görünüm.

Res. 115: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), kuzey cepheden genel görünüm, yapının apsisi.

Res. 116: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), naostan kuzey yönüne genel bakış, apsis ve yan nefler.

Res. 117: Agios Georgios Kilisesi (Nilüfer-Özlüce Köyü), naostan güney yönüne genel bakış.

Res. 118: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), batı cepheden genel görünüm.

Res. 119: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), batı ve kuzey cephelerden genel görünüm.

Res. 120: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), kuzey cepheden genel görünüm, yıkılan kısımdan naosun doğu kısmı görünmekte.

Res. 121: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), güney cepheden genel görünüm.

Res. 122: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), doğu cephenin genel görünüm.

Res. 123: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), naostan batı yönüne doğru genel bakış, yapının bölümlere ayrılmış naosu.

Res. 124: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), naostan orijinal tavan örtüsüne ve destek sistemine genel bakış.

Res. 125: Hagios Paraskeva Kilisesi (Mustafakemalpaşa-Akçapınar Köyü), naosta güney duvarından ayrıntı, inşa malzemesi ve tekniği.

Res. 126: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), doğu cephenin naostan genel görünümü.

Res. 127: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), güney duvarından kalan kısımların naostan genel görünümü.

Res. 128: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), güney duvarından kalan kısımların naostan genel görünümü.

Res. 129: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey duvarından kalan kısımların naostan genel görünümü.

Res. 130: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey duvarındaki bir pencere açıklığının naostan görünümü.

Res. 131: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey cepheye kuzeybatı yönünde genel bakış.

Res. 132: Yenigürle Köyü Ermeni Kilisesi (Orhangazi), kuzey cepheden genel görünüm.